

Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat
universiteti

РАҲМОНҚУЛ
ОРЗИБЕКОВ

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР
ТАҲЛИЛИ

САМАРҚАНД-2000

ЎЗБЕКИСТОН

Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat
universiteti

РАҲМОНҚУЛ
ОРЗИБЕКОВ

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР
ТАҲЛИЛИ

САМАРҚАНД-2000

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

Б. ц., 1000 экз.

1. Соавт. — — 1. Остеосинтез.

№ 16987
61 № 948 [92-21211] п
НПО ВКП 24.07.92 Б24

УДК 616.71-089.84

ЕКЛ 41.8.5

у-344

У-134

У-696

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

РАҲМОНКУЛ ОРЗИБЕКОВ

ШЕЪРИЙ САЊАТЛАР
ТАҲЛИЛИ

САМАРҚАНД - 2000

891.403
Q-64

Р. ОРЗИБЕКОВ. Шеърӣй санъатлар таҳлили. Ихтисос
курси учун ўқув қўлланма. Самарқанд, СамДУ нашри,
2000 йил, 82 бет.

Ўзбек муштовз шеъриятида хилма-хил бадий-
таъсирӣй воситалар, гўзал бадий санъатлар
тараққий этиб келган. Улар ҳақида қатор шеършунос
олимлар рисоалар, илмий ва илмий-оммабон
мақоалалар яратганлар. Бироқ ўзбек муштовз лирик
шеъриятида эстетик гўзаллик ҳамда поэтик
жозибани юзага келтиришига хизмат қилувчи шеърӣй
санъатлар етарли даражада тадқиқ этилган деб
бўлмайди. Ўқув қўлланма адабиётшуносликда кам
ўрганилган ана шу зарур ва долзарб мавзунӣ ёритишига
қаратилгандир. Асар адабиёт тарихи билан
шугулланувчи мутахассисларга, Олий ва Ўрта махсус
ўқув юртлири ўқитувчиларига, аспирант ва толиби
илмларга мўлжалланган.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

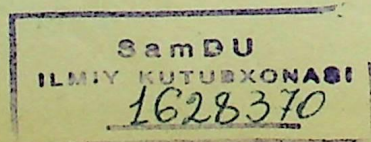
филология фанлари доктори М.Муҳиддинов

ТАКРИЗЧИЛАР:

филология фанлари доктори С.А.Каримов

филология фанлари номзоди А.Абдурахмонов

© Алишер Навоӣй номидаги Самарқанд Давлат университети – 2000

МУНДАРИЖА

Шеър санъатлари жилоси.	4
«Ширу - шакар» ҳамда муламмаълар. . . .	12
Тазмин санъати.	26
Истихroj (китобат) санъати.	36
Мусажжаъ санъати	48
Тажнис санъати	54
Талмиҳ санъати.	68
Адабиётлар	81

«ШЕЪР САНЪАТЛАРИ ЖИЛОСИ» (мукаддима ўрнида)

Минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бадийлик, гўзаллик масаласи шеърият аҳлининг доимо диққат марказида бўлиб келган. Чунки адабий асар бу бадий асардир. Бунда ижодкорнинг у ёки бу воқеа-ҳодисани тасвирлашдаги поэтик маҳорати намоён бўлган. Бу бадий асарнинг поэтикаси орқали очилар эди.

Поэтика (юнонча poietike сўздан) – бадий адабиёт ҳақидаги илмдир. У бирон бир ёзувчи ва шоир услубининг ўзига хос хусусиятларини, бадий–поэтик воситалари йиғидисини ҳам англатади, шеърият, шеър тузилишининг хусусиятлари маъносида ҳам қўлланилади. Қадимги юнон олими Аристотель ўзининг адабиёт қондалари назариясига доир асарини бежиз «Поэтика» деб атамаган. Қадимги юнон адабиётида поэтика деганда умуман бадий адабиёт ҳақидаги илм тушунилган. Поэтиканинг ўргатишича, шеър – ўлчовли, қофияли ва образли нутқдир. Шеърият – инсон рухий оламининг, ички дунёсининг маълум тартибга солинган эмоционал ва рухий ифодасидир. Шеърий асар ритм, бўғин (хижо), турок (руқн ёки стопа), қофия, банд (строфа), шеър системалари (аруз ва бармоқ), интонация, пауза, урғу, поэтик усуллар ва бошқаларнинг уюшувидан юзага келади.

Ўрта асрлар шарқ адабиётида поэтикага оид муҳим қайдлар Унсур ул-маоли Қайковуснинг (1020–1099) «Насихатнома» ёки «Кобуснома» номи билан машҳур бўлган асарида, Рашиди Ватвотнинг «Ҳадоиқ ус-сеҳр», Умар Родуёнийнинг «Таржимон ул балоға», Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» (II-боби – «Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг салоҳияти ҳақида»), Қайс Розийнинг «Ал –мўъжам...» Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул балоға», Атоулло Хусайнийнинг «Бадойиусъ санойиъ», Хусан Воиз Кошифий «Бадоеъ ул афкор» каби асарларида келтирилади.

Жумладан Рашиди Ватвот «Маклуби муставий» санъатини «Маклуби муставий насрда мураккаб иборани, шеърда эса бир мисра ёки байтни ҳам ўнг, ҳам чапдан

ўқилиши мумкин килиб асар бошларида Самаркандда яшаб, шархлаганлигини кўрамиз Шайх Аҳмад Тарозийдир. «Фунун Айниқса Қайтик фанлари») 1436–1437 йилларда ёзилган асарида ағунинг асл кўлёзма нусхаси Англиянинг санъатлар ва уюхонаси кўлёмалар фондида сақланмоқда. қимматли нунос олим Абдуқодир Хайитметов билан тилшунос адабиёт, Ўргаш Умаровлар топилмаси бўлган бу асарнинг тажриб нусхаси асосида шарҳ ва изоҳли нашри тайёрланган. тўдлар муаллифи Шайх Аҳмад Тарозий ҳақида Бобурнинг т. «Аруз рисоласи»да баъзи қайдлар, унинг шеърларидан эса иккита мисол келтирганлиги илгари ҳам маълум эди. Бирок Бобур унинг поэтикага оид катта қомусий асар ёзганлиги ҳақида маълумот келтирмаганди.

Шайх Аҳмад ўз асарида буюк олим, илм–маданият ҳомийси Мирзо Улуғбекка ҳос фазилатларни бирма–бир санаб ўтган, унинг таърифига қасида ҳам битган. Муаллиф шеърятнинг ўнта тури (навъи) борлигини қайд этади: қасида, ғазал, китъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаваал, фардларнинг мазмун ва шакл белгиларига таърифлар беради. Уларнинг луғавий ва истилоҳий маънолари тушунтирилади. Шундан сўнг у шу шеър навъларининг мазмуни ва услубига қараб яна бир неча хилларга бўлиниши ҳақида ҳам изоҳлар келтиради: «...ва бу ўн навъ шеърким зикр қилдук, ҳар қойсида Тангри азза ва жаллага (ҳудога олқиш, сано айтиш – Р.О.) ҳамд этсалар они тавҳид дерлар; Ва агар Мухаммад Мустафо алайҳиссалом вассаламни: васф қилсалар наф дерлар; Агар Тангри ҳазратинда тазарру қилсалар муножот (Оллоҳга нола, илтижо – Р.О.) ўқурлар; Ва хулофойи Рошидинни (Чахорёрлар, халифалар, Мухаммад Пайғамбарнинг хулофотдаги давомчилари – Абу Бакр Сиддик, Усмон, Умар ва Ҳазрати Али – Р.О.) манокӣб, манқабат дерлар. Агар салотин ё умаро ва вузарони ўқсалар ус-адх ва мидхат ва тамалдук ўқурлар; Ва агар ўлган кишини асарни қилсалар марсия дерлар; Агар кимарсани нафрин тарихи муър ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазил қилсалар кўлёмалар дерлар»¹.

Атоуллоҳнинг ша.

«Маҳолис ун-нафой» адабиётшунослигимизнинг гўзал ибтидоси: Адабий Т., Ўқитувчи, 1997, 11–бет

Атоулло Нишопурдинду

кеди... Бовужуди дониш.

Шуни қайд қилиш лозимки, «Фунун ул-балога» Навоийгача эски ўзбек тилида яратилган ва поэтикага бағишланган ilk қомусий асар бўлиб, унинг ёрдамида энди биз кўп кам ечилган илмий-назарий масалаларни ҳал қилишимиз мумкин.

Шуни ҳам уқтириш лозимки, Шайх Аҳмад Тарозийгача ўрта асрлар шарқ шеърняги тарихи билан шуғулланган ва китоб битган олимлар, одатда унинг бир соҳасини танлаб олиб шу соҳага оид адабий материал ва шарҳлар келтириш билан чегараланардилар. Масалан, Насриддин Тусий (1201–1274) «Меъёр ул-ашъор» асарида асосан аруз билан боғлиқ вазн масалаларинигина таҳлил этган бўлса, Рашиди Ватвот (XII аср) «Хадойик ус-сеҳр» асарида шеърний санъатлар талқини билан кифояланган ва х. Шайх Аҳмад эса ilk бор туркий тилдаги назмнинг ҳамма назарий масалаларини камраб олишни мақсад қилиб олади. Беш қисмдан иборат бу асарнинг биринчи қисмини шеър турлари ва жанрлари масалаларига бағишлайди. Иккинчи қисмда қофия ва радиф, учинчи қисмда сўз ва бадийлик ҳамда шеърний санъатлар тўғрисида, тўртинчи қисмда аруз баҳрлари ва вазнлари, бешинчи қисмда эса муаммо шеър яратиш ва ечиш усуллари ҳақида фикр юритади. Шайх Аҳмад асаридан сўнг анъана сифатида Алишер Навоийнинг адабиётшуносликка оид туркий тилдаги тазкира ва асарлари, Бобурнинг «Аруз рисоласи» майдонга келди. Бу анъана XVI–XX асрлар давомида янада давом эттирилди. Луғатга бағишланган асарларда (масалан, Шайх Исмоил Бухорийнинг «Луғати Чигатойи турки Усмоний», Муҳаммади Хоксорнинг «Мунтахаб ул-луғот», Фазлий ва Аҳмад Табибийлар тузган тазкира ва мажмуаларда ҳам бадий санъатларга, поэтикага оид қайдлар, материаллар келтирилди.¹

Шеърнат поэтикаси билан ҳозирги замон ўзбек олимлари ҳам шуғулланишиб, қатор рисоалар, қўлланмалар яратдилар. Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Иззат Султон, Олим Шарафиддинов, Содик Мирзаев, Воҳид Абдуллаев, Садриддин Айнийлар

¹ Поэтика ва унга оид манбалар таҳлили. Б.Валихўжаевнинг «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» (1993) асарида атрофлича берилган.

томо—нидан 20–50 йиллар оралигида яратилган асарларда ўзбек шеърятини поэтикасига оид муҳим фикрлар келтирилади. Айниқса, 50–йиллардан бошлаб майдонга келган докторлик ва номзодлик диссертацияларида, монография, дарслик ва қўлланмаларда унинг айрим масалари ишланди, у ёки бу шоир асарлари поэтикасига оид алоҳида монографиялар, қўлланмалар ҳам яратилди. Бу жиҳатдан М.Шайхзоланинг «Ғазал мулкининг Султони», Ё.Исҳоқовнинг «Навоний поэтикаси» номидаги ҳамда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1971–1972 йил сонларида поэтикага оид эълон қилган туркум мақолалари, Алибек Рустамовнинг «Навонийнинг бадий маҳорати», В.Раҳмоновнинг «Шеър санъатлари», Т.Бобоевнинг «Шеър илми таълими», Ботирхон Акрамнинг «Ғасоҳат мулкининг соҳибқирони», Сайфиддин Рафиддиновнинг «Мажоз ва ҳақиқат», Нусратулло Жумаҳўжаевнинг «Мунис ғазалиёти», «Турди назми бадийяти», Анвар Хожирахмедовнинг «Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия», ушбу сатрлар муаллифининг «Ўзбек классик лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат», «Ўзбек шеърятинида сирли–синкретик жанрлар», «Ўзбек шеърятини жанрлари ва поэтикаси» (I–II китоблар) муҳим илмий–амалий аҳамиятга эгадир. Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигининг мумтоз ҳамда замонавий адабиёт тарихи билан шуғулланиб келган ва келаётган қарийб барча танikli вакиллариининг бу муаммога бағишланган илмий мақолалари, ихчам рисолалари бор. Бу муаммога эътибор кучайиб бораётганлигининг боиси шундаки, биз то 60–70–йилларгача бадийи обиди ва асарларнинг кўпроқ мундарижасини, гоявий дунёсини ўрганишга эътибор бердик, уларнинг бадийи–эстетик жиҳатлари, ижодкорларнинг маҳорати, шеърини асарларнинг мўъжизакор сир–асрорлари етарли даражада очилмади, уларнинг кўп жиҳатлари сирлигича қолиб кетди. Бундай бўшлиқни тўлдиришга бўлган саъй–ҳаракатлар йилдан йилга кучайиб бормокда. Чунки у ёки бу шоир ижодига, у ёки бу бадийи асарга баҳо берилар экан ижодкор ифодаляётган гоъ ўз аксини топган ижтимоий–сиёсий,

¹ Юқорида номлари келтирилган илмий манбалар ва бошқа поэтикага оид асар ҳамда мақолалар ушбу китобнинг охирида келтирилгандир.

фалсафий-ахлокий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва қўлами, бадий тимсоллар жилоси билан бир вақтда қўлланган шеърний санъатларнинг ранг баранглиги, мантикий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган»¹. Биз шу жиҳатларни чуқурроқ ўрганишимиз керак.

Мумтоз ўзбек адабиётидаги кўп сонли шеърний санъатларни маънавий ва лафзий санъатларга ажратиш анъана бўлиб келган. Маънавий санъатлар асардаги ғояларни ёрқин ифодалаш, қаҳрамонларни аниқроқ ва таъсирлироқ қилиб бериш, уларнинг маънавий қисфаларини, хис-туйғуларини жозибали акс эттириш кабиларга хизмат қилган бўлса, лафзий санъатлар асарнинг бадий нутқ, тил жиҳатидан жозибадорлигини, оҳангдорлигини таъминлашда муҳим рол ўйнаган. XV асрда яшаб ижод этган бадийшунос олим ва шоир Атоуллох Хусайний ўзининг «Балойи усь санойиъ» (форсчадан ўзбекчага академик Алибек Рустамов таржима қилган) ўз даври шеърнати материаллари асосида икки юздан ортиқ шеърний санъатлар яшаб келганлигини қайд этади. Унинг кўрсатишича, маънавий ҳамда лафзий санъатларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, ўзига хос имконият қўлами мавжуд бўлган. Шоирлар бу санъатлардан ўз асарининг мазмун талабига кўра фойдаланганлар. Поэтик имкониятлар – аруз вазнлари, қофиялар ранг-баранглиги ва бошқа поэтик омиллар билан бирга шеърний санъат ва бадий-таъсирий воситалар биргаликда яратилаётган асар мазмунининг ёрқин ҳамда ўқимишли чиқишига хизмат этган.

Шу жиҳатни эслатиб ўтиш лозимки, ҳозиргача шеърний санъатлар тарихи ва таърифларига бағишланган асарларнинг қарийб ҳаммаси адабиётшунослик истилоҳларининг изохли-шарҳий лугатларига ўхшаб кетади. У ёки бу ижодкор асарларининг поэтик таҳлилига оид далилларни мустасно қилганда, бадий санъат турлари ранг-баранг адабий фактлар мисолида чуқурроқ таҳлил этилган эмас. Одатда бирор бадий санъатнинг асосий

¹ А.Хожиахмедов. Шеърний санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: «Шарк», 1998, 4-бет

хусусиятлари келтириладида шунга доир турли шоирлардан
олинган байтларнинг тафсири., шарҳи баён этилади. Шунинг
ҳисобга олган ҳолда ушбу рисолада ўзбек шеъриятида кўп
шоирлар мурожаат қилиб келган қатор бадиий
санъатларнинг хусусиятларини кенгрок ёритишга ҳаракат
қилинди.

«ШИРУ-ШАКАР» ХАМДА МУЛАММАЪЛАР

Маълумки, қадим замонлардан бошлаб ўзбек халқи қўшин халқлар билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Бу яқинлик шу халқлар башиний адабиётлари, мусиқи санъати, жумладан зулҳисонаийлик, сазлисонайиқлик шайанларида ҳам ўз ифодасини топган.

Она тилидан таниқари бошқа халқнинг тилини ҳам биллиб олган фазлу камол эгаси шу халқ томонидан бунёдга келтирилган маданий-адабий бойликлардан баҳраманд бўлиш, чуқурроқ танишиш имкониятига эга бўлади.

Шу маънода биз кўнгина машхур ўзбек шоирларининг форс-тожик тилида ёки форс-тожик шоирларининг ўзбек тилида яратган шеърларига назар ташласек, улар ўзининг сазмоғи, ғоявий-бадний қиммати жиҳатидан бири иккинчисидан сира қолишмайди. Мана шу сабабли сўнги йилларда майдонга келган адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотларда масаланинг шу томонга ҳам айрича эътибор берилмоқда. Зотан, икки тилда қиш завқини қондира оладиган шеърлар ёзиб, икки, уч халқ адабиёти, маданияти хазинасини бойитишда иштирок этган шоирларнинг ҳар икки, уч тилдаги шеърларини параллел ҳолда чуқур текширмай туриб, шу санъаткор ижодиға ҳос бўлган ғоявий йўналиш, поэтик мазмун ҳамда баднийлик масалаларини кенгрок ва тўларок тасаввур қилиш мумкин эмас. Шунинг учун икки тилда шеърлар ёзган ижодкорлар хизматини баҳолаш критерияси устида алоҳида тўхталиб, машхур олим Е.Э.Бертельс қўнидагиларни уктириб ўтган эди: «XV асрдан бошлаб адабиётнинг ўзбек тилида ривожланиши форс ва тожик тилида мавжуд бўлган адабиётлар шу вақтдан бошлаб факат Ўрта Осиёда яшовчи тожик аҳолисинингина мулки бўлиб қолмай, у ўзбек халқига мансуб эканлигини ҳам кўрсатади. Форс-тожик тили ҳамон ўзбекларнинг иккинчи тили бўлиб қолаверади. XIX асрдаги Ўрта Осиё адабиётини ўрганишда бу ҳолни ҳисобга олиш ва ўзбек, тожик адабиёти тарихини ёзишда ҳар икки адабиётнинг бир-биридан ажратиб

қолмаслиги учун ҳар иккиси устида баровар иш олиб боришга тўғри келади»¹.

Икки тилли ёки уч тилли шоирлар озарбайжон, туркман, арман, грузин, форс, араб адабиётларида ҳам мавжуд бўлган. Лекин бу алоҳида бир адабий ҳодиса сифатида ҳеч бир адабиётда ўзбек адабиётигаддек кенг тарқалган эмас. Бунинг асосий сабаби, бизнингча, ўзбек ва тожик халқларининг энг қадимги даврлардан бери бир территорияда бир хил тарихий шароитни бошдан кечириб, қўшилиб-чатишиб яшаб келишларида, узок асрлар давомида ўзаро яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келишларида, урф-одат ва анъаналарнинг, этник хусусиятларнинг бирлигидадир. Бу икки халқнинг қадимий метин дўстлигини улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомийнинг мана бу мисралари янада ёрқинроқ ифодатайди:

...К-ин писар мешавад нурс фарзанд?

Ё на шогирди тусту хешованд?

Гуфт: у туркасту ман тоҷик,

Лек дорем хешин назоик.

(Бу ўғил сенга фарзанд бўладими ёки шогирду қариндошингми? Айтди: У турку, мен тожикдурмен, лекин яқин қариндошлигимиз бор).

Бу яқинлик айниқса XV–XIX аср давомида савдо-сотиқнинг, ҳунармандчиликнинг ривожланиши оқибатида Ўрта Осиёдаги кўпчилик шаҳарлар аҳолисининг икки тилли бўлиб бориши билан яна мустаҳкамланди. Бу фикрни яна шу билан тасдиқлаш мумкинки, IX–XIII асрларда Ўрта Осиёда араб-форс ва араб-турк шаклидаги икки тиллилик ҳамда араб, форс-турк шаклидаги уч тиллилик мавжуд эди. Адабиётшунос олим, марҳум Ҳ.Ҳомидийнинг ишончли манбалар орқали аниқлашига кўра, XIII асрда ўтган шоир Хусомиддин Ҳомид бин Осим уч тилда асарлар ёзган. Унинг арабчаси фасохатлик, форсчаси малоҳатлик, туркчаси саҳиҳ бўлган, XIII–XIV асрларда ўтган шоирлардан Пурбаҳойи Жомий ҳам ўзбекча, тожикча ва мўғулча мисралардан иборат қасида ёзган.

¹ Е.Э.Бертельс. Персидская литература Средней Азии. «Советское востоковедение», том V, Т.-Л. 1948, стр.227.

Мухаммад ас-Самарқандий эса араб, форс, туркий ва мўғул тиллари элементларини пайвандлаб муламмаъ яратган.¹ Бирок араб тилининг маданий ҳаётидаги мавқеи камайиб бориши билан бу ҳилдаги икки тилилик ҳам ўз-ўзидан йуқола борди. Тўғрию ҳатто XX асргача ҳам араб тилида ижод этган ўзбек, озарбайжон, форс, тожик шоирлари бўлганлар. Биз Шайх Саъдий, Ҳофиз Шейрозий, Имомиддин Насимий, Навоий ғазаллари орасида матланинг биринчи мисраси арабча тузилган ёки муламмаъ усулида битилган, намуналар борлигини биламиз. Жумладан, «Имомиддин Насимий» рисоласининг муаллифи Х.Арасли бу шоир ҳақида ёзади: Насимий Яқин ва Ўрта Шарқда кенг ёзилган уч тилда: араб, форс ва озарбайжон тилида ижод қилган улкан шоирдир... Унинг бу тилларда девонлари бор... Насимий бу уч тилда чиройли муламмаълар ҳам ёзган эди. Бу муламмаъларнинг баъзилари биринчи байти арабча, иккинчи байти форсча, учинчиси эса озарбайжон тилида ёзилган. Асар охиригача шундай давом этади. У араб тилида баён қилган фикрини форс ва озарбайжон тилидаги байтларида тутаглайди. Шоирнинг бу уч тилда асар ярата олиши, ўз илғор фикрларини кенг тарғиб этишида унга катта имкон берганлиги шубҳасиздир. Айни замонда бу ҳол мазкур халқлар орасидаги маданий алоқалар ва фикр бирлигини вужудга келтиришда муҳим роль ўйнаган эди.²

Мавлоно Фузулий эса бу соҳадаги ўз иктидоридан мамнун бўлиб, уч тилда девон тартиб берганлигини ифтихор билан мана бундай қайд қилиб ўтган эди:

Ман гўзал бир суфра очтим сўздин аҳли олама.

Унда минг завқ орттиран ҳар турли неъмат дузмишам.

Суфрама ҳар бир қўнақ келса хижолат чекмарам,

*Фарғи йўх, ё турк гелсун, ё араб, ёҳуд аҷам.*³

XIX асрнинг Шавкий Каттакўргоний, Возех Бухороний, Алманӣ, Комил Хоразмий, Жавҳарий, Аваз Ўтар ўғли каби шоирларнинг айрим арабча шеърлари, байтлари бизгача етиб келган. Албатта соф арабча шеър ёзиш ҳар

¹ Х.Ҳомидий. «Ширу-шакар ва унинг тузилиши», ТашГПИ асарлари, 29-том, 1972, 29-бет.

² Х.Арасли. Имомиддин Насимий. Ўзбекистон «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1973, 66-67-бетлар.

³ Девони Фузулий, Баки, 1948, 134-бет.

қандай шоирнинг ҳам кўлидан келаверган эмас. Озарбайжон халқининг гениал шоири Муҳаммад Фузулий уч тилда девон тортиб беришга муваффақ бўлган. Шунинг учун ҳам арабийнавислик Х–ХІ асрлардан сўнг ўзбек, тожик, озарбайжон адабиётида кенг адабий нормага айланмади. Арабийнависликнинг ижод саҳнадан тушишига сабаб – унинг Ўрта Осиёда замини йўқлиги эди. Ўрта Осиё халқлари асосан ўзбек, тожик, туркман, қирғиз, қорақалпоқча тилда сўзловчи халқлар бўлганлиги учун ҳам арабча–форсча ва арабча–туркча зулписонайнлик ўрнини ўзбекча–тожикча, тожикча–ўзбекча, туркманча–тожикча зулписонайнлик эгаллади ва у халққа манзур бўлган адабий ҳодиса сифатида кўп асрлар яшаб тараққий этиб келди ва ҳозир ҳам яшамокда. Айниқса ўзбек ва тожик шоирлари ижодидаги икки тиллилик турли формаларда ривож топди. Бир шеърни ўзбек тилида, бошқа шеърни тожик тилида ёзиш, бир шеърни сатр, мисра, байт ва шеърни икки тилда «Ширин–шакара» ёки «Ширу шахду шақр» тарзида ижод этиш адабий анъана бўлиб қолади. «Ширу–шақар» формасида ёзилган шеърларда икки тилдаги мисралар шунингдек, байтлар навбатлашиб келиши ҳам мумкин.

Демак, зулписонайнлик адабий ҳаёкорлик ва адабий алоқа кўриниши сифатида ўзбек ва бошқа халқлар орасидаги бирликкача бориб етган мустақкам тариқчинлиқнинг адабиётдаги ифодасидир. Зулписонайнлик ўзбек адабиёти тарихида Бадриддин Чочий ва Муҳаммад Хоразмийлар ижодидан бошланади (ХІІІ–ХІV асрлар). Шамсиддин Сомийнинг «Комусул аълом» асаридаги маълумотга қараганда, Бадриддин Чочий Моварауннаҳрда яшаган чоғларида эски ўзбек тилида шеърлар ёзган ва шухрат қозонган ёки «Муҳаббатнома»нинг «Баёни вокени айтур» қисмидаги фикрларга кўра, Хоразмий бу асарни икки тилда ёзишдан ташқари, яна бир қанча «форсий дафтарлар» ҳам тузган.

Мавлоно Лутфий ўзбекча билан бир қаторда форсча–тожикча шеър битишда ҳам «назира йўқ киши» (Навой) бўлган. Зулписонайнлик соҳасида ҳам адабиётимиз тарихида ҳеч ким яна буюк Алишер сингари маҳорат кўрсата олган эмас. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожини учун мардонавор қурашган ва ўзбек

халки орасидан етишиб чиққан шоирларни кўпроқ ўз она тилиларида ижод етишти даъват этган Навоий айна вақтда форс тили ва адабиётини севиб ўрганди, форс-тожик адабиётининг намоёндаларини ўзига устод деб билди ва ҳар икки тилда баркамол асарлар яратди.

Дохий шоиримиз ўзининг икки тилдаги ижоди ҳақида образли қилиб бундай деган эди:

*Маъни ширину рангинам ба турки беҳад аст,
Форси ҳам лаълу дурҳом самин чун бингарин,
Гўё дар раст бозорчи суҳан бикшодаам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў зарғари.¹*

(Туркий тилда ранг-баранг ширин маъноли шеърларим жуда кўпшир. Агар қарасанг, форсий шеърларим ҳам бебаҳо лаълу гавҳарлардир. Гўё растала сўз бозори очибман: бир томонда қандолат дўконини бир томонда зарғарлик).

Ўзбек халқининг икки тилда эркин гаплашиб, эркин ижод етиш қобилиятидан фохрланган Навоий яна бундай ёзди: «Туркнинг улугидан кичигига дегинча ва навқаридан бекига дегинча сарт тилидан баҳраманддурлар, андоқким, ўз хурд аҳволига кўра, айта олурлар, балки баъзи фасохат ва батолғат ҳам тақаллум қилурлар, хатто турк шуаросиким, форсий тил билан рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар».²

Алишер Навоий замондошлари ва унинг мухлислари томонидан буюк шоир фазилатлари, маданий-маънавий ҳаётга ҳомийлиги, саховати мадҳида кўп қасидалар, маснавийлар, вафоти йилида эса марсиялар, таърихлар ёзилганлиги маълум. Навоийнинг садоқатли мухлисларидан истеъдодли шоир Соҳиб Доро Восифий таърифича шундай бир жонбахш марсия таърих ёзганки, унинг ҳар бир байти биринчи мисрасида Навоийнинг таваллуд йили иккинчи мисрасида вафот йили рақам этилган. Шоир Аҳлийнинг, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқаларнинг қасидалари, самимий дил сўзлари ифодасидир. Давлатшоҳ ўзининг тазкирасида Навоий мадҳида илҳом билан ёзилган муламмаъ қасидасини келтиради. 26 байтдан иборат бу қасида

¹ Алишер Навоий. Асарлар, V том, II китоб, «Тошкент» нашриёти, 1965 йил, 396-бет.

² Алишер Навоий, Муҳокаматул лугатайн. Ўздаврнашр, 1940, 18-бет.

Давлатшоҳнинг икки тилда ҳам гўзал шеърлар ярата олганлигидан гувоҳлик беради. Бизнинг кузатишимизча, бу қасида Навоийгача ва Навоий даврида яратилган адабиётдаги муаллам ва санъати асосида ёзилган энг йирик асардир. Байт ўзбекча, тожикча мисралар алақлашиб келади. Айрим байтлари куйидагилар:

Субҳидам очди юзидин пардаи нилуфари,
Жилва берди ҳуснига зебо аруси ховари.

Аз уфқ то шуд лди байзои Мусо ошкор,
Будажаб қорони шабро рафт сеҳри сомарӣ.

Бўлди зоҳир қуфру имон қуфри зулмат нуридин,
Шоҳ ховардин хазимат қилди хайли барбари.

Оташи хуруди шабро сўхт аз дамҳои субҳ,
Осмон гўи ҳайъат қарда шакли мажмаро...

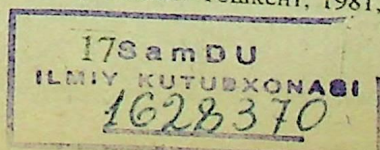
Мазҳари давлат Алишер, улки шери ҳақ эрур,
Ҳар маорикда анинг фатҳу саодат ёвари.

Он чунон қа—з мақдами сайиш шуда Ясриб азиз,
Ғаит дорулфазли олам аз вужуди у...

Баҳри ҳикматдур онинг зебо замири рившани,
Лўхлўи манзуми ул баҳри шарафнинг гавҳари...

Мушоира шаклидаги ғазалларгина эмас, балки китъалар, рубоийлар яратилиш Навоийгача ривожланиб келган форс—тожик, ўзбек адабиётларида бир анъана сифатида давом этганлигини исботловчи адабий ашёлар йўқ эмас. Масалан, Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш—шуаро» асарида сарбалдорлар ҳаракати куйчиларидан ота—бола Амир Яминиддин Фарюмадий ҳамда Махмуд Ибн Ямин Фарюмадийлар орасидаги рубоий мушоира текстини

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. «Тазкират уш—шуаро». Форс—тожик тилидан Бўрибой Ахмедов таржимаси.—Тошкент, 1981, 194—196—бетлар.

кеттиради. Бу икки рубоий ҳам мавзу, ҳам мазмун, ҳам аруз вазни ва поэтик белгиларига кўра бир-бирига ўхшашдир. Амир Яминиддин ўғли Махмуд Фарюмадийга қуйидаги рубоий билан мурожаат этган экан. Таржимаси:

*Эдди итоб бирла фалак буқаламун,
Хам бу хоспарвар замон-дунё дун.
Тўлдирди май ишшасидек кўзимга ёш,
Тўлдирди қалб пиёласин қонга бугун.*

Махмуд Ибн Ямин отасига мана бу жавобни қайтарган:

*Этди фалак жабри мени бинагун,
Ки тошни ҳам дил фарёди айлади хун.
Айладим минг қайғу бирла кундузни кеч,
Не каромат кўрсатур гардун бу кун?*

Давлатшоҳнинг маълумотларига кўра икки истеъдодли ота-фарзанд шоирларнинг шундай мушоиралари анча ва улар ижод ахллари орасида машхур бўлган.¹

Агар Алишер Навоийга қадар зуллисонайнлик кўпроқ ўзбек шоирлари ижодида учрайдиган ҳодиса бўлса, Алишер Навоийдан сўнг тожик шоирлари ҳам ўзбекча шеър ярата бошладилар ва бу ҳодиса ҳар икки адабиётга хос хусусият шаклига кира бошлайди. XV–XVI асрларда яшаб ижод этган тожик шоир-ёзувчилари Камолиддин Бишоний, Давлатшоҳ Самарқандий, Зайниддин Восифий, Бадриддин Хилолийлар ўзбек тилида ҳам асарлар ижод этганлар.

XVIII–XIX асрларга келиб, зуллисонайнлик ўзбек ва тожик адабиётида янада чуқурроқ томир ёзди. Бу даврларда яшаган шоирларнинг аксарияти икки тилда ижод қилар эдилар. Натижада икки тилги девонлар, баёзлар, мажмуалар, тазкиралар ва бошқа ҳар хил адабий тўпламлар, илмий-танқидий асарлар майдонга келди. Прогрессив-демократик тенденциядаги ўзбек адабиётининг Турди, Машраб, Нишотий, Равнак, Махмур, Гулҳаний, Нодири, Маъдан, Хозик, Шавкий, Мужрим-Обид, Мунис, Огахий, Вола, Мирий, Рожий, Муқимий, Фурқат, Табибий каби намояндалари зуллисонайн шоирлар сифатида шуҳрат қозонишиб, жумладан, уларнинг ўз даври иллатларини фош

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. «Тазкират уш-шуаро». Форс-тожик тилидан Бўрибой Ахмедов таржимаси. Тошкент, 1981, 102-бет.

этувчи бир катор ажойиб асарлари тожик тилида ёзилгандир.

Тожик шоирларининг ҳам ўзбекча шеърлар яратишдаги иктидор ва маҳоратлари ҳар томонлама текширишга, тақдирланишга лойиқдир. Бу шоирларнинг ўзбекча шеърлари ҳам мазмун, ҳам жанр эътиборига кўра замон ва макон, ҳодиса ва воқеаларига вобаста келувчи бадиий асарлар бўлиб, уларда ўзбек ва тожик адабиётида кенг қуйланган дунёвий ишқ-муҳаббат темаси ҳам, замонанинг ғалатлари ҳам, ахлокий-дидактик ва маърифатпарварлик мавзулари ҳам қаламга олинганлиги. Бунга мисол қилиб Содик Муншійнинг Навоий ғазаллари асосида яратган «орзу» радифли ғазали. «ўлмасин» радифли мухаммаси; Возеҳнинг «айлаб» радифли мухаммаси; Фаҳрий Рўмонийнинг «Ўртанур», «Бунча зебо суратинг», «Эй нигори сарву қад», «Билсангиз» ғазаллари. «Ганжи ниҳолим келдилар» мухаммаси¹; Тошхўжа Асирийнинг «Иншо этармен» мураббаъси, «Икки кўзи шахлодур», «Дардима дармон», «Ой раъно», «Субҳ хангомида», «Анбари зулфинг», «Муҳаббат андал-иби»²; Абдуқодир хўжа Савлонинг «Нозанин эрур», «Эй кўзим» қаблӣ ғазал, мухаммас ва қитъалари³; Хайратнинг Аҳмад Яссавий ҳикматлари услубида ўз замонасидаги судхуру ва ғаниларнинг фош этувчи ҳажвийси, Асирийнинг маърифатпарварлиги тарғиб этувчи «грамофон» васфига бағишланган шеърлари тожик шоирларининг икки халқ мангу дўстлиги бўстониини янги шеър гуллари билан безаш ҳаракатида бўлганликлари далилидир.

Зулвисонайнлик ҳақида гап кетганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шу заминда юзага келган унинг кўпгина кўринишлари мавжуддир. Икки тилли шоирлар ҳар қайси тилда алоҳида-алоҳида асарлар яратиш билан бирга икки ёки уч тил элементларидан фойдаланган ҳолда ҳам асарлар яратганлар. Зулвисонайнликнинг ана шу бир неча тилдан фойдаланиб бир асар ижод этилиши муламмаъ термини билан юритилган.

¹ Фаҳри Рўмоний. Маҳмудӣ шеърҳо. Душанбе, 1964.

² Тошхўжа Асирий. Мунтахаботи ашъор, Душанбе, 1960.

³ Саъдо, Мунтахабот, Душанбе, 1958.

Муламмаъ арабча сўз бўлиб, ҳар хил ранга бўялганлик маъносини англатади, у турли ранга бўялганлик демадир.¹

«Муламмаъ ойдинлаштирилган, товлантирилган, олтин суви югуртирилиб ярқирок қилинган деган маъноларга эга бўлиб, адабиётда мисра ёки байтлари икки, уч тилда алмашиб ёзилган шеърӣй парчага айтилади».²

Шеър яратишнинг бу ўзига хос усули кенг ўқувчилар оммаси, адабиёт мухлислари орасида «ширу шакар», «ширу шахдӯ шакар» номлари билан ҳам аталиб келинган. Шеър байт ва мисраларида икки ёки уч тил элементларининг иштирокига қараб шу истилоҳлар ишлатилган.

Қайд этмоқ лозимки, айрим илмий ишларда муламмаъ шеърӣй жанр деб изоҳланади.³ Бизнингча, у мустақил жанр эмас, худди ҳажвга ўхшаш лириканинг турли жанрларида қўлланилиши мумкин бўлган шеърӣй санъат: шеър яратишдаги бир приём-усулдир.

Филология фанлари доктори марҳум М.Юнусов ўз тадқиқотларида бу хил шеър санъатлари табиати ва хусусиятларини кенгрок тасаввур қилишга имкон берувчи муҳим фикрларни баён қилади: «Ўрта Осиё халқлари адабиётида қадим замонлардан бери бирор лирик шеърни, кўпинча газални икки ва ундан ортиқ тилда ёзиш бадийӣй приёми қўллаб келинган. Шоирлар бир мисраси арабча, ёки форсча, иккинчи мисраси форсча-тожикча ёки туркий тилда ёзилган байтларни «муламмаи макшув» деб, агар бир мисранинг ўзида икки тил ишлатилган бўлса – муламмаи маҳжуб деб юритганлар. Бу санъат, умуман «санъати муламмаъ» номи билан машҳур бўлган. Кейинрок эса уни «ширу шакар» деб ҳам атаб бошладилар».⁴ Бинобарин, бу анъананинг тарихий илдизлари анча қадимий бўлиб, унинг форс-тожик адабиётидаги намуналари Манучехри, Саъдий, Ҳофиз ва бошқалар ижодидаёқ кўринади. Йирик олим Саъдийдин Айний муламмаъ, ширу шакар усули билан шеър

¹ Х.К.Баранов. Арабско-русский словарь, М., 1958, стр.933.

² С.Айний, Асарлар, 8-том, Т., 1967, 165-бет.

³ Р.Муқимов, А.Аҳмаджонов, Санъати муламмаъ дар лирикаи Ҳофиз, Масъалаҳои филологияи тоҷик. Самарқанд, 1973, 55-саҳифа.

⁴ М.Юнусов. Традиция ва новаторлик проблемаси, Т., 1965, 171-бет.

яратишнинг форсий адабиётдаги ихтирочиси шайх Саъдий хисобланади¹, деб кўрсатади.

Сўнгги асрлар ўзбек адабийтининг Машраб, Доий, Мирий, Аҳкар ва бошқа вакиллари ҳамда Фахрий Рўмоний, Нозил Хўжандий, Сафо Истарафшоний сингари тожик шоирларининг ҳам кўпгина муламмаъ ғазаллари бор. Жумладан, XVII–XVIII. асрларда яшаб ижод этган оташнафас шоир Бобораҳим Машраб ғазали муламмаъ усталаридан эди. Унинг қуйидаги ғазали шундай шеърларнинг намунасидир:

*Мендин соломе ба қўйи жонон,
Эй бод, еткур арзи гарибон.
Ҳам дардмандам, бехонумонам,
Жоно, ту буди дардимга дармон.
Ҳарчанд моҳи қурбон келодур,
Ҳар дам қилтурман жонилини қурбон,
Эй дўст, ту рафти, то дийда рўяо,
Елгуз қолибман дар шаҳри хирмон,
Аз дарди ту номанда сабрам,
Эмди нетарман тахти Сулаймон.
Бечора Машраб куйди ғамингдин,
Монанди зулфат ҳолим паршон.²*

XIX аср шоири Мирийнинг маъна бу ғазали муламмаси ҳам характерлидир, у ўзбекча–тожикча сўзлар аралаштириб (ширу шакар приёми) ишлатгани ҳолда сахна кўринишидагидек картина яратади. Қуйидаги шеърда ошиқ билан машуқанинг юмористик тондаги суҳбаги бунга мисол бўла олади:

*Айладим мунглиг кўнгул ҳолаш ба он
сиймин бадан,
Аз сари нозу итобан гуфт: – Мунглу
санмусан?
Дедим: – Оре, мен эрурман хаста аз бедоди ту,
Гуфт бо сад ноз: – Озорингни мен қилдим қачон?
Дедим: – Эй ширин даҳон, имруз коми дил бидех,
Аччиг–аччиг заҳарқанд айлаб бигуфта.*

¹ С.Айний, Асарлар, 8–том, Т., 1967, 165–бет.

² Машраб. Танланган асарлар. ЎзССР давлат бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, 1959, 141–бет.

— Дали мазан.

Гуфтам аз жаври ту омад жон ба лаб ўлғум яқин,

Гуфт: Боқе нест, ҳозирдур сенга гўру кафан.

Турку тожик ишқингга сиғуфта, туш шарҳаш кунам.

Телбалардек Мирий ҳам гоҳ турку, гоҳ тожик даҳан¹

Мулламаъларнинг араташ турлари ҳам бўлиб, улар икки тилдаги сўзларнинг жойлашиш тартиби ва ритмик ҳолатига кўра икки хил кўринишга эга:

1. Хар бир мисра ўзбекча-тожикча ритмик бўлак-рукилар бараварлигида келади:

Икки юзингнинг қизили чун себи Самарқанд,

Гуфто: Бибиҳам сўрса агар Машираби дилбанд.²

Жамолине то сипехри узо чун меҳри анвар шуд.

Бўла олмай муқомил гулруҳан аз зарра камтар шуд.³

Кайд этмоқ лозимки, айрим илмий ишларда мулламаъ шеърӣ жанр деб изоҳланади. Бизнингча у мустақил жанр эмас, худди ҳажвиге ўхшаш лириканинг турли жанрларида қўлланилиши мумкин бўлган шеърӣ санъат, шеър яратишдаги бир приём-усулдир.

Мусаммати мулламаотларнинг ўзбек тожик тилидаги намуналарини биз Акмал Хўқандий, мирза Содиқи Мунший, Махмур, Ғозий, Алмаий, Аҳқар, Фаҳрий Рўзмоний, Жонмуҳаммад Жоний, Нозик биби Хўқандий ва бошқа катор қаламкашлар ижодида учрата оламиз. Улар хар хил тил элементларининг бандлар, улар ичидаги мисраларда жойлашишларига қараб бир неча хил тузилиш тартибига эга.

1. Бир банди ўзбекча, бир банди тожикча ёзилган мусамматлар. Уларнинг муҳаммас формасидаги намуналари Махмур лирикасида мавжуд. Махмурнинг «Такаббур» радифли муҳаммаси шундай:

Эй дўхта бар қадди ту ҳайёт такаббур,

Бар қомати ту рехта олот такаббур,

Уф тода чу шайтон зи самовоти такаббур,

Мероси тўро дод камолот такаббур,

Гўянд аз ин боб туро зоти такаббур.

¹ Мирий, Танланган асарлар, Т., 1965, 134-бет.

² В.А.Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, 1964, 76-бет.

³ М.Юнусов. Комил Хоразмий, Тошкент, 1960, 98-бет.

Хар субҳ салом айлар анга бир неча авбош,
Мажмуи фалокат зада-ю, муфлису қаллош,
Нон бирла қабо қайғусида кўзларида си,
Нон қайдаки йўқдур ани ошхонасида тош,
Афсус бу аҳволида исботи такаббур...

2. Хар бир бешликнинг бири ўзбек тилида, бири тожик тилида ёзилади. Лекин хар бир банд охиридаги умумий кофиядош мисра тожик тилида туталланади. Бундай муламмаларга Акмал Хўқандийнинг ниҳоятда гўзал ёзилган 28 бандли мухаммаси мисол бўла олади:

Шуълаи ҳавволасан ё шўхи оташпорасан,
Жонима ўтлар ёқиб, кўнглумни ўртаб ёрасан,
Гоҳ жафо тигин олиб қўлга, юрогим ёрасан,
Харчи сози бар дили бе кийна таслим овараст.

Марями оаълат масеҳи бўса ҳарчо қард фош,
Токай, эй гул, хор ҳарнаб сийнаам созад харош,
Сандаи шукри туро қарданд муштоқон талош,
Раҳм кун бар Акмал охир эй бути кофир маош,
Умрҳо шуд дар гамат гулханнишини ахгараст.¹

3. Мухаммас хар бандининг 4 мисраси ўзбекча, бешинчи мисраси тожикча ёки аксинчи, 4 мисраси тожикча, бешинчи мисра ўзбекча. Мухаммаси муламманинг бу хилда баъзан хар банд охиридаги икки мисра ё ўзбекча ёки тожикча бўлиши ҳам мумкин. Содиқи Муниший, Маҳмур, Аҳкар, Нозик биби Хўқандий ижодида уларнинг намуналари бор.

Содик мухаммаси:

Илоҳи, ҳеч киши ҳажрингда маҳжур ўлмасун мандек,
Букулган бори меҳнатдин қади «кун» ўлмасун мандек,
Лабида оҳ-афгон дийда пурхун ўлмасун мандек,
Киши маънос ўлуб ул ёрдин айрилмасун мандек,
Намоёд дар назар моро ҳаёли қадди наврастам,
Зи ҳаҷрат сўхтам чандон, ки шуд ҳокистарам чигар,
Наметурей зи аҳволи мани саргашта, эй билбар,

¹ Маҳмур. Тошкент, 1956. 118–120–бетлар.

² А. Қасимов. Қўқон адабий муҳити. ЎзФА нашриёти, Т., 1961, 45–бет.

Ба ёди турраат додам хешро яксар,
Ба хоки роҳи ту гуфтам, ки аз дурри Яман беҳтар,
Деди: туфроққа яксон айларам туркона бадмастам.¹

Аҳқар:

Санам кўйига бориб ё самад дебон юрсам,
Ғубори дарғаҳини кўзга тутий қилсам,
Кучуклари каби урса мен андин ўргилсам,
На тарсам аз ситамаш нотавон шавам тарсам,
Ки нотавонийиман бинаду ситам нақнад.²

Нозик биби Хўқандийнинг бир шундай мухаммаси 7 банд бўлиб, 4 банди тожик тилида:

Сарви қадинг санобара ўхшаб чамандадур,
Товусу кабк кўруб хиромингга бандадур,
Сендек нигори маҳваши танноз қандадур,
Ул кўзу қошу, оқу қизил юзи сандадур,
Кам дидаем ҳусн бадин навъ оту ранг.

Гар якдаме нигор, бигўсти ба ман сухан,
Гардам гоҳ аз забону, гоҳ аз лабу даҳан,
Ҳарфи маро ату чўш кун, э сарви сиймтан,
Оташзабон чу шамъ машав андарин чаман,
Нозик агар мухаммасини яхши кўрсанг.³

4. Ҳар банди ўзбекча ва тожикча мисраларнинг навбатлашиб, аралашиб келиши асосида тузилган мусамматлар. Масалан, Махмурнинг «Муножот ва дарғоҳи кози-юл ҳожот» мухаммасининг дастлабки икки бешлиқдаги охириги мисралар ўзбек тилида, учинчи бешлик тамомида ўзбек тилида, тўртинчи бешлиқнинг тўрт мисраси тожикча ва бир мисраси ўзбекча, бешинчи бешлиқ яна соф ўзбекча ва ҳ.к.

Булардан ташқари, муламмаъ санъати билан зийнатланган мусамматлар ичида маълум бир шоир ғазалига ёзилган тазмин намуналари ҳам учрайди. Алмайининг арабча, тожикча, ўзбекча сатрлардан иборат машхур

¹ Мирза Соликий Жондорий. Девон, ЎзФАШИ, инв. 3913, сах.12

² Баёзи Махдий Каттақургоний. Самғу, инв. 21915, сах.71

³ Тухтасин Жалолов, Ўзбек шоирлари, Тошкент, 1981, 170-171-бет.

муламмаси¹ Абдурахмон Жомий ғазалига, Аҳқарнинг
юкорида бир банди келтирилган мухаммаси эса Шавкий
Каттакўргоний ғазалига ёзилган шеърлардир.

¹ Баёзи Махдий Каттакўргоний. СамГУ. инв. 21915, сах.71

ТАЗМИН САНЪАТИ

Тазмин арабча сўз бўлиб «луғатда бир нимани бир нима орасига кўймоқликни»¹ англатади. Адабий истилоҳдаги маъноси эса бошқа шоир шеъридан парча олиш, демакдир. Бунда маълум бир шоир ўз шеъри таркибида бошқа бир шоир шеъридан мисра ёки байт келтиради. Бошқа шеърлардан олинган мисра ёки байт шу шоирга илҳом беради, унда ўша мисра ёки байтлардаги фикрни янада давом эттиришга, чуқурлаштиришга иштиёк тугдиради. Атоуллох Хусайний «Бадойиъ ус-санойиъ» асарида бу ҳусусда ёзади:

«Тазмин андоғдурким, шеърга ўзга бировнинг шеърдан бир нима, агар ул шеър машҳур бўлмаса, анинг ўзга кишиникилигини эслатиб киритилур. Эслатманинг фойдаси улдурким, шоир уғурлукта айбланмас. Кўпрок шеърда бир мисра ёки бир байт тазмин килинур. Унда баъзан икки ва ундан ортик байтлар ҳам олинishi мумкин. Бунда ўз муродин туталмакка кўмак олиш кўзда тутилади.»² Одатда тазмин сифатида олинган мисра ёхуд байт тазмин келтирган шоир ғазалининг биринчи мисраси, матлаи сифатида келади. Эпиграф – тезис сифатида келтирилган шу мисра ёки байт тазминчи шоир яратаётган мисра ва байтлар учун қолип, моя ролини ўтайди. Тазмин усули классик поэтикада «Тазмин», «Ихтибос» санъатлари деб ҳам юритилади. Демак: тазминда ҳам назира ва татаббулардаги каби ўзга шоир шеърларига эргашish, унинг гоъвий–бадий жиҳатларидан таъсирланиш масаласи ётади.

Ўзбек адабиётида тазмин шеърларнинг яратилиши ва анъана сифатида давом эттирилишида ҳам Навоий роли беқиёс каттадир. Навоийнинг ўзи ҳам бу усулга кўп мурожаат этти. Айниқса, улуг шоир ижодида Ҳофиз, Жомий, Саъдий даврида битилган шеърларнинг **беназир** намуналарини учратамиз. Унинг туркигўй шоирлар асарлари асосида ҳам гўзал тазмин шеърлар ижод этганлиги маълум.

¹ Атоуллох Хусайний. «Бадойиъ ус-санойиъ» – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981, 244–250 саҳифалар.

² Ўша асар.

Алишер Навоийнинг «Чор девон»идаги тазод усулида ёзишган:

*Кўзинг не бало қаро бўлубдур,
Ким жонга қаро бало бўлубдур –*

Матлали машхур ғазали тазмин ғазалларнинг энг гўзал намуналаридан бири саналади. Алишер Навоийнинг «Мақолисун нафос»да берган маълумотларига кўра, бу байт аслида унинг самарқандлик дўсти Мирзобек исмли истеъдодли бир шоирга мансуб бўлиб, у бевакт вафот этгач, шу дўстининг хурмати ва хотираси учун бу байтни давом эттирган ва ғазал шаклида тугатиб, ўз «Чор девон»ига киритган. Биринчи байт Мирзобекка тегишли эканлигини ҳисобга олганда уни ҳаммуаллифлик меваси дейиш мумкин. Шундан сўнг канчадан-канча шоирлар бу байт ва ғазалнинг мафтуни бўлдилар ҳамда унга назиралар, тазмин мухаммаслар битдилар. Навоий тазмин ғазалини тўлиқ келтирамиз. Бунда кўштирноққа олингани Мирзобек байтидир.

*«Кўзинг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур»
Мажмуи давони дорд қилди,
Дардингки, манга даво бўлубтур.
Ишқ ичра анинг фидоси ҳар жон,
Ҳар жонки санга фидо бўлубтур.
Бегона бўлубтур ошнодин,
Бегонага ошно бўлубтур.
То қилди юзунг хавоси жойим,
Юз сори анга ҳаво бўлубтур.
Боқий топар улки, бўлди фоний,
Раҳравга бақо фано бўлубтур.
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.¹*

Бу анъана Навоий давридаёқ ижод ахллари орасида кенг рағбат топди, илдиз олди, асрлар оша яшаб келди.

XIX асрнинг машхур шоири ва тарихчиси Шермухаммад Муносиинг шоир сифатидаги камолотида ҳам Алишер Навоийнинг таъсири катта бўлганлиги маълум.

¹ Ғазал бўстони. – Тошкент: Ёш гвардия. 1988, 45-саҳифа.

Мунис Навоий лирикасининг Хоразмдаги энг кучли давомчиси ва ташкилотчиларидан бири эди. У Навоийни бадний ижод йўлида ўзига пир, буюк малакор деб билган.

Муниснинг Навоий ва унинг ижодига нисбатан мухаббати қанчалик кучли бўлганлигини «Мунис ул-ушшоқ» девонидagi кўпгина шеърларнинг қиёсий тахлили кўрсатиб туради. У ўзининг ошиқона, орифона ғазалларида, тазмин мухаммасларида, қасидатарига Навоий асарларидан айнан мисралар, байтлари даражасидаги назирани беназир ғазаллар, мухаммаслар яратишга муваффақ бўлади. Айтайлик, Мунис Навоийнинг машхур «Хилодия» қасидасига кўйидаги:

Эй қошиг меҳроби тарх айлаб янги ой хайъатин,

Вақф анга қилмиш малоийик хайли нақди тоатин – орифона матлаъ байтини келтириб, сўнг «унга жавоб айтиш хар бир шоирнинг балоғати мезонишир»,– дейди ва шу байт изидан бориб унга мос тушувчи байтлар ярата олганлигидан фахрланади. Мунис ўзининг йил айёмига бағишланган қасидасининг хотима қисмида бунга ишора қилиб шундай тазмин ва мустақил байтлар келтиради:

Эй қошиг меҳроби тарх айлаб янги ой хайъатин,

Вақф анга қилмиш малоийик хайли нақди тоатин.

Чун ба матлаъ фикрига тонди хаёлим ихтисос,

Кўнғлума солди хавас бу навъ даъвий нахватин.

Қим қили бўлғай муқим, деса бу матлаъ жаъвоб.

Кўргузиб арзи балоғат ичра таъби қиддатин.

Бу хаёл ичра эдим ногаҳ Аторид хандазан,

Байтул эҳсонумга еткурди қудуми нузхатин.

Турдим у ара айладим матлаънию даъвини ҳам,

Истимоъ этган бу янглиг чекти маъни сурагин.

Қим қўнғил гўлзоридин хошоки нахватини орит,

Қўндурур оламда сайр этган мўони жаннатин...¹

Бобораҳим Машраб қаламига мансуб бўлган ва қўш радифли қуйидаги ғазалнинг биринчи байти ҳам Лутфийнинг машхур ғазалидан айнан олингандир:

«Сен-сен севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма,

Қондур жигарим, хоҳи инон, хоҳи инонма».

Ғам шони фироқингда қабоб этти фалакни,

¹ Мунис. Сайланма, 1980, 315-бет.

Ногоҳ сари қўйинг аро бўлдум санга мойил,
Эй тожи сарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.
Маиараб каби қўйингда бўлиб барқи тажалли,
Қолмай асарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.¹

Маърифатпарвар шоир Зокиржон Фуркатнинг ишқий мазмундаги «Сурмадин кўзлар қаро ҳинодин дола ранг» мисраси билан бошланувчи ғазалдаги мазкур мисра Фузулий мухаммасидан олинган. Фуркатнинг мана бу ғазалидаги матлаъ ҳам Хувайдонинг шу рух, мазмун ва шаклдаги ғазалининг матлаъсидир:

«Дарди йўқ бедард кишилар дард қадрин на бўлур,
Дунёда номард кўндур мард қадрин на билур».
Заъфарон бўлди чиройим ёр учун, эй дўстлар,
Билмаганлар бу чиройи зард қадрин на билур.
Жон узуб жон уладим кокили жононга мен,
Фаҳми йўқ бекфаҳмлар пайванд қадрин на билур.
Йиғладинг ҳарчанд Фурқат билмади қадрингни эл,
Тунмаган бошига дард ҳамдард қадрин на билур.

Муқимий билан Нодим Намангоний ижодида бир-бирларига мазмунан ўхшаб кетадиган шеърлар, ҳатто айнан бир хилда бўлган мисралар учрайди. Муқимийнинг «Толем» ғазалидаги «Рўзгорим тийра қўллим забун, бахтим қаро» мисраси Нодимнинг «денг» радифли ғазалида такрорланади.² Аваз Ўтар ҳам ўзининг «Шайх» радифлидаги хажвий ғазалларида шу радифдаги Навоий шеърларидан айрим мисраларни ўзгаришсиз олади, ўз мисраларини ва форма жиҳатидан шу мисраларга ҳамфикр, ҳамшакл қилишга интилади. Бундай ҳодисалар бошқа шоирларимизда ҳам кўп учрайди. Мунис Навоий ғазали руҳидаги бир шеърида Навоийнинг тазмин ғазалга объект бўлган шеъридаги «Эй қошинг меҳроби тарх айлаб янги ой хайъатин, Вакф анго қилмиш малойиқ хайли накти тоатин» байтини айнан келтиради, шунинг изидан ўз мисраларини давом эттиради.

Адабиёт тарихида тазмин ғазал яратишнинг бошқача усули ҳам учрайди. Бундай тазминларда бошқа шоирлардан

¹ Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1959 й. №4, сах.54.

² А.Халилбеков, Муқимий ва Нодим, Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1966, №1, 48-сах.

олинган парча тазмин ғазалнинг сунгида келтирилади. Чунончи XIX асрда Кувала яшаб ижод этган шоир, мусаввир ва хаттот Абдуқодир Нозик ўзининг бир баёзида Алишер Навоийнинг уч ғазалини келтириб, шу ғазалларнинг охирига ўз таҳаллуси билан бир байт илова қилади. Нозик илова қилган байтлар Алишер Навоий ғазалида илгари сурилган фикр, ғоя билан боғланган бўлиб, ғўё икки мактаъли бир ғазал пайдо бўлган. Шундай қилиб, қувалик бу шоир, назаримизда, Алишер Навоийга муносабат, унинг бой поэтик дунёсидан баҳра олишнинг янги, бошқа шоирларда учрамайдиган бир формасини тажриба қилди. Биз бу ўринда Алишер Навоийнинг Нозик томонидан кўчирилган икки ғазалининг матлаъ ва мактаъларини ҳамда қотиб шоирнинг ўз илова мактаъларини келтириш билан қифояланамиз:

1. Алишер Навоий ғазалининг матлаи:

*Нома ёздим ёр учун лекин жавобе топмадим;
Жисмима ул номадек жуз печу тобе топмадим.*

мактаи:

*Эй Навоий, ҳажр аро қил ишқ бирла машварат,
Ким мен истаб ақлдин раёю савобе топмадим.*

Шу ғазалга Нозикнинг илова мактаи:

*Ҳажр аро бошим қотиб, Нозик, висолинг истабон,
Ўзни йўқ қилмоқдин ўзга бир ҳисобе топмадим.*

2. Алишер Навоий ғазалининг матлаи:

*Шарҳи дардим ёрима ёзиб жавобе топмадим,
Номадек ул шарҳдин жуз печу тобе топмадим.*

мактаи:

*Эй Навоий, ёр лутфу қаҳрининг хохонимен,
Хам эрурмен ҳуш гар андин жуз итобе топмадим.*

Шу ғазалга Нозикнинг илова мактаи:

*Истадим оламни то топмамки бир озодаи,
Сўрдим элдин Нозик—у ҳаргиз жавобе топмадим.*

Абдуқодир Юсуфхонд ўғли Нозик томонидан битилган шеърини парчаларнинг айримлари навоийшуносларимиз олдига кўчириб ёзилган шеърларнинг

¹ Абдуқодир Нозик кўлёзма баёзи, саҳифалар рақамланмаган. Кўлёзма Фарғона Давлат пед.институти доценти Мухаммадхон Махфозиев кўлида сақланади.

Алишер Навоийга мансублигини аниқлаш масаласини кўяди. Чунончи Нозик пароканда асарлари орасидан «Хазойинул маоний»да йўқ куйидаги байтнинг учраши ҳам шунни такозо этади.

*Эй Навоий, сехра дам тут кўзда саффо дафъига,
Кихрабо келтур қўшиқин тут буржиқин балиг.*

Демак, ўтмиш адабиётида тазмин усули билан шеър яратиш, бошқа шоирнинг шеърини байт ва мисраларини ўз шеъри таркибида эпиграф, тазмин сифатида айнан келтириш, улардан ўз фикрларини баъий ифодага солиш учун мезон, тезис сифатида фойдаланиш қонуний адабий норма, анъана ҳисобланган. Бунда шоирлар ўртасидаги яқинлик (плагиат шоирларини назарда тутмаганда) ва ҳамфикрлик маълум даражада ўз ифодасини топган.

Адабиётшуносликда баъзан тазмин билан таворуд араташтирилади. Холбуки таворуд бирор автор асарининг парчаси, ундаги мазмуннинг бошқа бир автор асарига тасодифан ўтишини билдиради.

Ўзарбайжон олими М.Гулизода «Таворуд – икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз, тасодифан бир-бирига айнан ўхшаш сўзлар орқали бир хил маъноли мисра ва ёки байт яратишидир»¹, деб ёзади. Профессор Б.Валихўжаев ҳам бу усулни «Таворуднинг дуавий маъноси бир вақтда содир бўлишидир. Адабиётшунослар эса, икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда бир хил маънодаги байт, шеър ёзишлари ҳодисасига таворуд дейишган»² тарзида изоҳлайди.

Таворуд усули баъзи ҳолларда айрим плагиат шоирларнинг бошқалар шеърларини, улардаги маъноларни ўзлаштиришларига ҳам сабаб бўлган. Бундай ҳодисаларнинг содир бўлиб туришини XVIII аср тазкиранависларидан Малехон Самарқандий ўзининг куйидаги мисраларида жуда аниқифодалаган эди:

*“Агар маъни аз байти шахо рабуд,
Таворуд ниҳа номи дўзди ба худ.
Ба маъжун агар саҳибаш бурд най.*

¹ Мухоммад Фитали. Элли талғити мағалалар, Баки, 1958, сах.73

² Б.Валихўжаев. XV–XIX асрлар узбек адабий–танқидий қарашлари тарихидан, Самарканд асарлари, иккинчи серия, 138–нумр. 1964, сах.134

Ба даъдон газаб даст, гўяд: ҳай!"

(Мазмуни: "Шоирлар бирор шоирнинг шеърини ўғирлаб, уни ўзлариники деб кўрсатадилару, шеърнинг асл эгаси бу ҳолни билиб қолгудай, бўлса, ўзларининг ўғирликларини яширинч учун "бу таворуд бўпти", деб айтадилар)'

Ўрта асрлар поэзиясида тазмин ғазаллардан ташқари тазмин мусамматлар ҳам учрайди. Бунда шоир у ёки бу санъаткор ғазатидан биргина байтини олиб, уни мусамматнинг бошланғич банди таркибига киритиб, то шу мусаммат охиригача шу байт оҳанги ва шаклида ўз мустақил мисраларини давом эттиради.

Машҳур туркман шоири ва дostonnavиси Муллонапас ўзининг "Зоҳра ва Тохир" достони таркибида Навоий ғазаллари асосида яритилган монолог ва диалог шаклларидаги шундай мухаммасларни келтиради. Бу мухаммаслар Навоий ғазалларига ёзилган тахмислар эмас. Уларда шоир Навоий ғазалларининг барча байтларини келтирмайди, балки худди тазмин ғазалларидаги каби Навоий ғазалининг матлаъ байтинигина олади. Шу байт Муллонапас мухаммаслари учун асосий контур, ориентация бўлиб хизмат қилади. Шоир шу байт изидан бориб, ўз мухаммасларининг бошқа бешликларини тузади. Натижада бир қанча бандлардан ташкил топган Муллонапас мухаммаслари таркибида Навоийнинг бир байтигина бутун шеърга зеб бўлиб туради. XIX асрда Марғилонда яшаб ижод этган Рожий рамал баҳрида (фоилоттун, фоилотун, фоилотун) ёзган 11 бандли мухаммаснинг ҳам фақат асар бошида келтирилган бир байтигина Навоийникидир:

Элга барги айш экан ҳар бир гули бўстон иси,

Искадим ман ғам самуми бирла гўё қон иси,

Топмадим гулчан насмидин магар хирмон иси,

«Ғар баҳор эл топса бўстондин гулу райҳон иси.

Келур ул райҳон ила гулдин менга ҳижрон иси»

Рожий таҳаллуси билан ижод қилган иккинчи бир кўконли шоир Сулаймонкул уста Суяркул ўғли (Рожий Хўкандий, 1871–1924) ҳам шундай тазмин мухаммас

¹ Б.Валихўжаев. XV–XIX асрлар ўзбек адабий–танкидий қарашлари тарихидан. СамДУ асарлари, янги серия, 138–нашр. 1964, сах.134

яратган. У Кўконда машхур бўлган фукаропарвар, хазил-мutoйибага уста шоир Калтатойи мухаммасининг бир бандини олиб, шу мисралар руҳи ва услубида ўзи кўшимча бешликлар яратиб Калтатойи мисраларига пайвандлаган. Натижада Калтатойининг беш мисрати шеъри асосида Рожийнинг янги мухаммаси майдонга келган. Рожийнинг бу мухаммаси хоксор бир инсоннинг Калтатойи мисраларида бошланган ҳасрату надоматларини, толеи паст ва чораксиз қолганлигидан ўта норозиликни ифодалайди. Калтатойи бешлиги:

*Манам бир гушаи хилватда етган рудайиингман,
Эшикдан урсангу қувсанки кетмас бир гаюйингман,
Ёмонингдан ёмону, бадномодин баднамоийингман,
Демасман аргумоқу, тупичқу, бодпойингман,
Бахар ноқобили бир беҳуюшқон Калтатойингман.*

Шу мухаммас банднинг Рожий Хўқандий тўлдирган мустақил, лекин тазмин бандларидан икки бешлиги:

*Хаводис садмаса жисмимни камоли хавон қилди,
Новайиб зарбари кузум сиришим аргувон қилди,
Таому шарбатим уз толеиму захру қон қилди,
Не дей бахтимниким охир мено беҳонумон қилди,
Ва ёру манзилу маъводин уюгон мосивойингман.
Тириклик ўтқарибман уирлар байтулҳазан ичра,
Менга йўқ қадру қиммат заррадек хайли ватан ичра,
Қанот қоққан эмасман ҳеч зоғу заган ичра,
Демасман булбулингман хуйнавоийингман чаман ичра,
Тақаллуфдин бари бир бум ваҳшат ошнойингман.*

Рожий Хўқандий 400дан ортиқ мақол ва хикматли сўзлар сингдирилган шеърий «Зарбулмасал»и билан ҳам машхурдир.¹

Шундай тазмин мухаммас яратган шоирлардан яна бири Оразийдир (1869–1942). Ўтмишнинг ва уруш йилларигача бўлган даврнинг аччиқ-чучугини, иссиқ-совуғини кўрган истеъдодли бу шоир Кўкон, Андижон, Шаҳрихонда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг 40–йилларигача ижод қилган, фаолият кўрсатган шоир

¹ Асрлар нидоси. – Тошкент, 1982. Рожий Хўқандий ҳақида қаранг: Д.Рахматова. Муқимий издошлари. – Тошкент, ФАН, 1978, 37–50-бет.

олимлар, хофизу созандалар билан дўст-қадрдон бўлган. улар билан алоқа ва ҳамкорликда ўз ижодини давом эттирган. Оразийнинг ilk тўплами 1959 йилда чоп этилган. Унинг ўзига устоз деб ҳисоблаган салаф шоирлар ғазалларига ёзган тазмин мухаммаслари ўқувчини тўлқинлантира олади. Оразий Фахриддин рожий каби ҳажв-ҳазил аралаш тазмин мухаммас ҳам яратди. Бу мухаммас 1929 йилда ҳажвчи шоирлар – матбуот ходимлари Олимжон Кобулов ҳамда Комил Алиевлар Шаҳрихонда бўлишиб шоир билан мулоқотда бўлганда битилган. Ҳажвчи шоир, фельетончи Олимжон Кобулов Оразийга шўролар давридаги турмушни, камчиликларни танқид қилувчи шеърлар ёзмаслигини кераклигини айтиб, шунга ишвора қилувчи 5 мисра, бир банд мухаммас ёзади. Ҳақиқатгўй шоир Оразийга мухаммасдаги илмоқли, кинояли сатрлар қаттиқ таъсир қилиб ўша бир бандли мухаммас услубида унга яна тўрт банд қўшади. Оразий қўшган мухаммас бандлари Олимжон Кобуловнинг бир бандли мухаммасига ҳажвий жавоб сифатида майдонга келди.

Матни:

*Сулҳигон Оразийнинг захда қолган танбурин тори,
Фигонин авжи афлоққа чиқармас бўлса сетори,
Қасод улди деманг, янглиш арур гавхарни(нг) бозори,
Чиқар, қўқманг, матойи аслининг бир қун харибдори,
Азиз ўлмас эди гул, қўлга то санчилмаса кори.*

*Анинг– чун шоду хуррамман – вужудим бор учун солим,
Агарчи лаззат олмиш бўлса ҳам уйқудин иқболим,
Билурман, ер эса олам, мушавван улмаган холим,
Муқаррар боиси осойиш улсам жамъ этган молим,
На деб ҳам шиква қилгайман, фалак ранж улса рафтори.*

*Қулоқ солмас улдим суди йўқ ҳар турли «хо – хо»га,
Хушим ҳам йўқ, сиёким ҳам маош излаб муросога,
Насибим йўқ азалдин ҳам рийлик зухд–тақвога,
Захира йиғмоқ одат қилмадим имруз–фардога,
Муяссар бўлмаган– чун, не бўлгай эртанинг кори.*

*Яшар ҳар бора кўрдук хурлик илан қаргаю қузгун,
Қафасда банд улур тўтийи ҳушхон, бўлбули махзун.*

Манинг ҳаёдим надур ҳар рангда жавлон айласа гардун,
Ўқиб тарихи оламни ўзумни айлагум мамнун,
Ва лекин яхши билоним; йўқ экан ҳасратни(нг) даркори.

Билурмиз эътиборин шох экан оламда мазлум қуш,
Қушм—қуш, лайлак ҳам қуш, қарчиғай ҳам,

Синсалак ҳам қуш.

Мишиқи чора топмас харчи Сичкон бўлса зийрак, қуш,
Хатардин холи бўлмас оразий гар бўлмаса хомуш,
Таманноланмагай ҳар ким деса гавҳарча ошқори.

Файласуф шоиримиз Ғафур Ғулом ҳам Хирот сафари. Навоий қабри зиёрати таассуротларини тазмин мухаммас сиккига тушириб, ўзининг гоят самимий ва гафсирчан чиққан бу мухаммасида улуғ шоирнинг «Навоий ҳам етар то рўзи маҳишар тарки хоб айтаб» мисрасини тазмин сифатида олади.

Навий ғазали ҳам, унинг бир мисраси асосида майдонга келган Ғафур Ғулом мухаммаси ҳам вазни, радифлари, фикрий олами жихатидан бир—бири билан шундай ҳамоҳангки, бу шоирнинг улуғ Навоийга қучли эҳтиромини Навоий орзулари тантанасини ифодалайди:

Китобинг кирмаган ўзбек элида хонадон йўқдир,
Рубобий қўларинг ёд билмаган бир жонажон йўқдир,
Етук авлодларингдур илм оғишчи, гумон йўқдир,
Башар тарихини юз бор ўқи, бундай замон йўқдир,
Қўнғилларни ёритдик маърифатдан моҳитоб айлаб,
Ватан осмонда нурга тўла офтобни, юлдузни,
Буюк иқболни ижод айлаган мингларча гул юзни,
Коронги шони йўқ доим мунаввар бахтли кундузни,
Жамолини кўришга бир умрлар юммайин кўзни.

«Навоий ҳам етар то рўзи маҳишар тарки хоб айтаб»
Шундай қилиб, мумтоз ва ҳозирги замон шеърятини Навоий ва бошқа салаф шоирлар ғазаллари асосида яратилган таъмин ғазаллар мухаммаслари жуда кўрди.
Улар асосида истеъдодли шоирларимиз янги Ғазаллар, мухаммаслар яратишга муваффақ бўлганлар.

¹ Оразий. Насибам ҳам эрур. Шарқ юлдузи, 1992, 3—сон, 103—104-бетлар.

² Ғафур Ғулом. Викир. Лирика — Тошкент, 1980. 137-бет.

ИСТИХРОЖ (КИТОБАТ) САНЪАТИ

Ушбу санъат атамасининг дугавий маъноси «қазиб» чиқармоқдир. Ижодкор истихрож санъатида мурожаат этганида ўқувчилар диққатини ўзлаштириш ҳарфлар муносабатига жалб этади ва шу ҳарфлар орқали ўзи кўзлаган поэтик ниятни очиб беришни кўзда тутди.

Истихрожлар бадиияти изчил ўзлаштириш учун унинг хилларидан вокиф бўлмоқ керак. У ўтмиш бадиёт илмида «ҳарф, таъия, китобат санъати» истилоҳлари билан аталган.

Шоир араб тилидаги ҳарфларни берадида, уларнинг йиғиндисини ҳам байтда айтиб ўтишни (сездириб ёки сездирмай) лозим топади. Бундай усул гоҳ жўн ҳарфлар номинингига айтиш ва гоҳ китобат орқали келтирилган бўлиши мумкин.

Шоир Муҳаммаднӣз Нишотийнинг «Хусну Дил» достонидаги куйидаги байтлар шундай санъатнинг етук намуналаридир:

Икки ломи зулф аро кўргач алифдек қаддини,

Тонг эмас, эй аҳли дарк бўлмас тилимнинг нутқи лол.
Муаллиф махбуба сочларини икки лом ҳарфига ўхшатиб сочлари орасидаги коматини алиф сифатида кўрмоқда. Демак, алифни икки «Л» ҳарфлари орасида текстдаги «Лол» **ЛУ** сўзи келиб чиққан бўлади.

Истихрожлар бадиийликнинг узвий бир қисми сифатида асар таъсирчанлигини оширишга хизмат қилувчи бадиёт имкониятларидан биридир, чунончи юқоридаги мисолга зехн солсак лирик қаҳрамоннинг лол бўлиб қолишига маъшуканинг «лом» **Л** ҳарфи каби (алфавитнинг шаклан узун ҳарфи эканлигини эсга олинг) икки зулфи ва алифдек тик ва тўғри комати сабабчи эканлигини айтилаётир.

Баъзан шоирлар ўз асарларида ишорали истихрожлари ҳам қўллайдилар. Бунда кўзда тутилаётган предмет номининг ифодасидаги ҳарфлар, айрим ишоралар, ўхшатишлар орқали ўқувчи ёнига туширилиши диққат марказида туради.

*Отим эрур тиру камондин нишон,
Санга нишон бергуси тиру камон.*

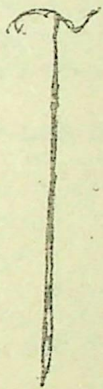
Чунки отим бороур «алиф» бирла «нун»,

Тир камон сориғаду ррахнамун.

Текетдан билинаяттики, ўқ «алиф»га ўхшайди, камон эса «нун»га «н» шаклидадур: алиф нун ёнига қўйилса (яъни мана бу шаклида) Он исми пайдо бўлади.

«Хусну Дил» достонида талкин қилинишича, Он тенгсиз пахлавон. У бир ҳамла билан Фуодни: (дилини) банд қилиб олади. Демак, пахлавон образи киёфасини—портретини аниқ гавдалаштиришда истихрож шоирга кўмакка келган.

Ондан ўқ ва ёй дарак беради. Камон ва ўқнинг доимий хизмати эса, жангда аёвсиз куроллик вазафасидир.

Алиф

Нун

Алиф бирла нун камонни
ҳосил қилиб турибди.

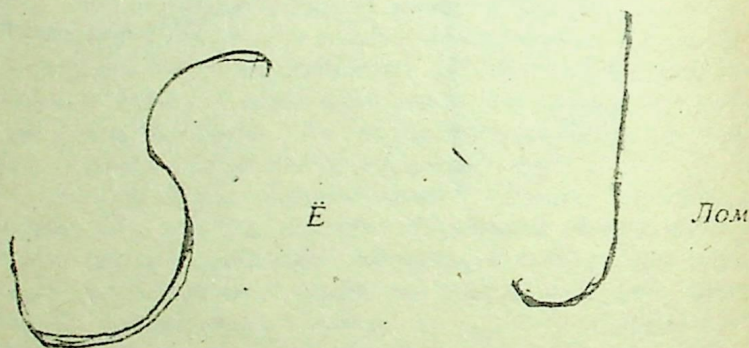
Классик адабиётимизда риёзий ёки машаққатли истихрожларни ҳам кўришимиз мумкин. Истихрожнинг алоҳида бу хилини бундай аталишининг боиси шундаки, китобхон ўз онгида чуқур мулоҳаза юритиб, автор ҳарфлар ўйнидан қайси сўзни назарда тутаётганини топтоғи лозим. Бироқ, буни муаммо билан зинҳор аралаштириб

юбормаслик керак. Масалан, Мухаммад Фозулий ўзининг «Лайли ва Мажнун» дostonида қуйидагича байтларни манзур этганки, бу риёзий ёки машаққатли истирожга яхши мисол бўла олади.

*Илму хата умрини айлаюб сарф,
Машқ этмиш зои ҳамин икки харф.
Бир сафҳада «лом» у «ё» муқаррар,
Ёзарон они қиларди азбар.*

Демак, Мажнун «Л» ва «Ё» харфларини машқ этар экан, ҳар икки харфни такрор-такрор ёзди. Араб ёзувида «Ё» харфи «Ай» ва «И» товушларини ифодалагани учун «Л» ва «Ё» харфлари такроридан «Лайли» исми келиб чиқади. Қайс хат машқ қилади, бу фақат бир ташқи кўринишдагина шундайдир, у аслида «Лом» ва «Ё» харфларини ёзма-ён қўйиб такрорлайди холос, яъни йигит Лайлини эслайпти, қайта-қайта кўнгли маҳбубаси исмини юрак ва қоғозда зикр этапти.

Бу ёзилиш қондасини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Лайли

Бу усул билан муаллиф ўз қаҳрамони қалбига ишқ нақадар туғён солгани, унинг қўлидан ихтиёрини олиб хатто хат машини хам ишқ йўлидаги ўртанишларга алмаштирганини бўрттириб бера олган.

«Истихрож» яъни китобат ва тасмия» санъати анъана сифатида кейинги классик шоирларимиз ижодида

хам яккол кўзга ташланиб туради. Бунга мисол қилиб Фуркат, Муқимий, Увайсий ва Авазларни кўрсатишимиз мумкин. Қуйида Увайсий ғазалларидан намуналар келтирамиз.

Кўз тасаддуқдир сенинг хушид талъат ҳуснингга,

Қадду долим ҳам тасаддуқ чун алиф рафторингга.

Сенинг гўзал ҳуснингни кўриб кўзларим хайратланади, хатто сенинг тўғри алифдек коматингни кўриб долдек қаддим ҳам тасаддуқлар айтади.

Васлинг уммидида нун бўлди фироқинг юкидин,

Бўлмади таъсири ҳеч бу қади долимни сенга.

Сенга етишиш, учрашиш уммидида узок айрилиқ юкидин нун ҳолатига келиб қолдим, чунки, қаддимнинг долдек эгилиши ҳам сенга таъсир кўрсата олмади. Аваз Утар асарларидан ушбу мисоллар ҳам фикримиз далилидир.

Эй Аваз, бало жонга «Айни, шину, Қоф» эрди,

«Вову соду лом» ила дафъ ўлди хижронлар.

Эй Аваз ишқ жонимга бало эди васл билан хижрон дафъ бўлди. Эски ёзувда «А-айн», «Ш-шин», «К-коф» харфларидан «ишқ», «В-вов», «С-сод», «Л-лом» харфларидан «васл» сўзи ҳам ҳосил бўлади.

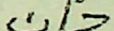
Ҳайлимга кетурсан ҳар қачон ул қадди зебони,

«Алиф»дек жон аро асрор кўнгул жон ичра пинҳони.

Ёки:

Жонга ором берур жонда алифдек турушинг,

Кўнгулим оромин олур руҳи равондек юришинг.

Шоир бу юқорида келтирилган иқови мисолда ҳам маҳбубанинг алифдек гўзал қадду коматини жон ичра туриб жонга ором беришини тасвирламоқчи чунки араб ёзувида жон сўзи қуйидагича ёзилади ().

Шоир Фуркатнинг ушбу байтларига назар ташласак «Мажоз», истиора, китобат ва диалог санъатини маҳорат билан қўлланганлигини якқол сезамиз:

Айтди: «Эй жон офати, зулфингга бўлмишман асир»,

Айтди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»

«Нукта лаб устида бажодур», дедим айди қулиб,

«Саҳв қилмиш котиби қудрат, магар таҳрирда»

Бу байтларнинг иккинчисида ёр лабида ҳол борлигини англатмоқчи бўлиб уни нуктага ўхшамокда. Шу мақсадда

араб алифбосидаги «лаб» сўзининг ёзилишидан фойдаланиб сўз ўйини ясайди. Шоир ёрга хитобон «лаб» сўзида нукта (хол) пастга бўлғувчи эди, сенинг лабингда нуктанинг лаб устига туришини бежодур деб ҳазил қилади. Ёри эса ўз жавобида ундан ҳам шўхроқ жавобни, мазмунни ифода этади: «Таҳрир вақтида котиб хато (сахв) қилиб: Нуктани (холни) пастга эмас юқорига қўйиб юборган»,—дейди.

Айрим ҳолларда «китобат ва тасмия» санъатини хуруфи далолат, яъни исботловчи ҳарфлар ҳам дейдилар.

Кўп санъат усталари баъзан ўзларининг чуқур мулоҳазалари турмуш сабоқларини хуруфи далолат ёрдамида акс эттиришни маъқул кўрганлар:

*Гар алифдек тўғри бўлсанг, бол ичинда тут мақом,
Ломалифдек эгри бўлсанг, бўл бало бирла мудом*

(Хожа).

«Бол» сўзи эски ўзбек ёзувида шаклида ёзилади (бе, алиф ва лом ҳарфлари). Бинобарин, унинг ўрғасидаги —алиф гўё «бол» ичида тургандек. «Боло» () сўзида ҳам худди ўша ҳарфлар, бироқ бошқача тартибла, — алиф —ломдан кейин; ломнинг эгрилиги туфайли алиф ҳам эгилиб кўринади. Бунда гўё —ломалиф эгрилигидан балога гирифтор бўлгандек туюлади.

Баъзан шоирлар бутун бир шеърни шу санъат асосида яратишга ҳам ҳаракат қилганлар. Хуруфи хижо санъати билан алоҳида шеърлар—ғазаллар; мухаммаслар, мусаддаслар яратган шоирларга (Имодиддин Насимий, Ғоийибий, Бобораҳим Машраб, Хожиниёз (Зевар), Узлат қабилар)ни кўрсатиш мумкин.

*Мушкин қошининг ҳайъати ул чаши жаллод устина
Қатлим учун нас келтирур нун элтибон сод устина*

(Оғаҳий)

Маҳбубанинг мушкин қошини нунга ва жаллоддек кўзини содга ўхшатиш воситасида автор шундай фикрга келади: тасвирланган ҳолат ошикнинг қатли учун шикоят қабул қилинмайдиган қатъий ҳукм демакдир. Гап шундаки юқорида тилга олинган ҳарфлар: —нун ва —сод бирлаштирилса, аниқ мазнун—ҳукм, қатъий ҳукм маъносидаги «нас» сўзи ҳосил бўлади. Демак, маъшуқа сиймосидаги гўзаллик белгилари ошиқ учун фожианинг сабабчисидир. Хуруфи далолатни қўллашнинг кенг

таркалган кўринишларидан яна бир — унинг ёрдамида
муболағага замин туғдириш ва тасвирланаётган сиймонинг
гўзалигини ёркинлаштиришдир.

*Кўзи айн, андин ёй акси, огзи мим эрур
Кошлари ул нуна бензарким, наим устиндофур.*

(Адо).

Махбубанинг кўзини — айнга (арабчада кўзни
«айн» ҳам дейдилар), бурнини — ёга, огзини —
мимга (нинг кўзина) ва кошини — нунга ўхшатиб
шоир ўз севгилисининг коши, кўзи, бурни ва огзининг
ўрнашиши тартибига асосан — «наим» (жаннат) сўзини
хосил қилади.

Албатта бу усулда шеърлар ёзган шоирлар номлари
зикр қилинган муаллифлардангина эмас. Зеро бу санъатнинг
бадний ижод арсеналига кириши анча қадимий ва унинг
бошқа хилма-хил намуналари яратилган деб фараз қилиш
мумкин.

Бу мураккаб аммо санъаткорона тасвир курук сўз
ўйини учун эмас, балки жиддий фикрни ифодалаш учун
ишлатилганлиги ўз-ўзидан аён.

У ўқувчини ўйлашга, Хаёл канотида юксак парвоз
қилишга даъват этади. Куйидаги далиллар ҳам шу
фикримизни тасдиқлай олади:

Огаҳий байтлари:

*Алифдек қадлари нундек бўлиб ҳам,
Тушуб абруларига шамрадек чин.
Совуқ эл жисмин афгор айламакка
Чиқармиш огзидин дандонам син.*

Яна:

*Лаъли шириниму ёр тутган қора хол остида,
Ё қўюлмиш нуқта айларда рақам бол остида.
Тутмишу қотил кўзи остига зулфининг ҳами,
Ё кўрунмишидир ҳамул жаллоднинг дол остида.*

Яна:

*Жонга ором берур жонда алифдек туришинг,
Кўнглум оромин олур рухи равондек юришинг.*

Яна:

*Қалиди ганжи орзу қилиб,
Алиф осо қадим бўлубдур дол (рўза туфайли)*

Убайдулло Аламқаш байти:

*Калиди ганжи маъне, ким забондир
Анга бир нукта кўб бўлса зиёндир.*

Яъни: бир нукта кўшиш туфайли забон сўзи зиёнига айланганидек, бехуда бир сўз сенинг зиёнинга ишлаши мумкин. Шу ҳақиқатни алоҳида таъкидламоқ лозимки, ўзбек мумтоз адабиётида ҳарф-китобат санъатига доир энг гўзал, энг хайратомуз байту мисралар Ҳазрат Навоий асарларида учрайди. У ҳатто «Ҳазойин ул-маоний» девонларига киритилган ғазалларини ҳам китобат санъати асосида жойлаштиришни маъқул кўради: Навоийнинг лирик ва эпик шеърятни қатламларида китобат санъатига дахлдор юзлаб байтларни, ҳатто туюқ, рубоий, китъа шаклидаги алоҳида шеърларни учратамиз:

Жонимдаги жим икки долингга фидо,

Андон сўнг алиф тоза ҳилолингга фидо.

«Нун»и даги анбарин ҳилолингга фидо.

Қолган икки нукта икки ҳолингга фидо.

Бу рубоияда Навоий *жим, алиф, нун* — ҳарфларининг шаклига ишора қилиб, уларни севгилининг чиройли ғажағига, қадди-қомати, қошларига ҳамда нун ҳарфи нукталарини эса гўзалнинг иккита ҳолига ўхшатмоқда.

Буюқ шоир ғазалнинг мана бу байтида ҳам араб алифбосидаги *мим, лом* ва *син* ҳарфлари орқали маъшука портрети, ташқи гўзаллиги ва қадди-ҳаракатларига доир жозибали лавҳа акс эттирилгандир:

Тарарда уқдалиқ зулфин мусаллас айлади чинлар,

Чирих «мим», икки зулфи икки «лом», ийнак тарог «син»лар.

Шунинг учун ҳам Навоий замони ва ундан кейин яшаб ижод этган барча шоирлар бу буюқ сўз устаси, шеърят султонининг тажрибаларидан илҳом олдилар. Ҳатто китобат-мувашшах санъатини қўллаб Навоийга таъзим-эҳтиром бажо келтирдилар. Масалан, 1824-1825 йилларда ҳам шоир, ҳам ҳаттот Муҳаммад Раҳимхўжа Алишер Навоийнинг «Сабаъи сайёр» дostonини кўчириб, ўзи ҳам шеър ёза олиш қобилиятига эга бўлганлиги учун амалга оширган хайрли меҳнати ва Навоийдек буюқ сиймо ҳурмати шаънида Навоий исмларини чиқувчи маснавий шеърни ҳам келтиради. У шеър таркибидаги турғат байтдаги «нун», «во», «алиф» ва «ей» ҳарфлари бирикмасидан «Навоий» тахаллуси чиқади:

Булбули хушнаво Навоийдур,

Қомилу бесафо Навоийдур.
 Шеър йўқтурки воридот анга,
 Ийқода кони вожидот анга.
 «Нун»идан нурлар қилиб зохир,
 Кўнгул олмоқда ҳар бири мохир.
 «Вов»и ўқ шеърятининг вужудидур,
 Йўқдур ул диққатининг буқудидур.
 «Алиф»и шеърларга мавзунлиқ,
 Вирди жон, балки асри жононлиқ.
 «Ё»и юмгон кўзинини равшан этар.
 Балки холи кўнгулни маҳзан этар...

Кинтобат санъати насрий асарларда ҳам қўлланилган. Бунга ўтмишда яратилган диний–дидактик, маъжозий–тамсиллий жанрдаги асарларда далиллар кўп. Уларда ҳам асар муаллифлари бу санъатдан бирор бир ахлокий–маърифий фикрни далиллаш, ифодага эстетик руҳ бериш мақсадларида фойдаланалитар. Жумлалар ўзбек–мушгоз адабиётининг ношир намунаси саналмиш «Зарбулмасал»да ажойиб халқ мақоллари, тамсиллари, нақллари, кочириш сўзлари, ҳазил–мutoйиба ва ҳажвга бой лавҳалар ишлатилганлиги маълум. Унда Гулханий ўзбек тилининг ниҳоятда бой тил эканлигини яна бир бор намоёниш эттиради. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўз «Мухокамат ул–луғат йн» асарида илгари сурган итмий–назарий қарашларини яна бир асар миқёсига исботлайди. Чиндан ҳам баъдий нутқнинг жозибадорлиги ва узи та ҳосилиги билан Гулханий «Зарбулмасал»и ўзига ўхшаш бошқа тамсиллий асарлардан ажралиб туради. Масалан, Кўркуш ва Қўлонқир сўзгон суҳбатига Кўркушнинг «Ғулом» ҳақидаги сўзларини олайлик: «Нечукким айтмишлар: «Қум йиғилиб теш бўлмас, қўл йиғилиб бош бўлмас». Форси усулда қўлни «Ғулом» дерлар. Ишоратдурким «ғулом»ни бошидаги *гайн* бўйинидаги билан мутассил бойлаб ғулск бўлуб турса керак...». Бу харфий сўз ўйинида Гулханий сўз бошидаги «*гайн*» ва сўз ўртасидаги «*лом*» – ғулом сўзини занжирдек боғлаб туришига ишора қилади.¹

Ёки Кордон тилидан Турумтойга Бозанда ва Навозанда каби икки кэбуларнинг саргузаштини ҳикоя қилиш давомида келтирилган харфий сўз ўйинини олайлик. «Сафарга кўп харис қўймаким, анда бир нукта афзунлиқдин сақар сурати бўлур.

¹ Гулханий. Зарбулмасал, Ўздавнашр, 1958, 65–бет.

Сафарда рафику шафик керакким ҳазрати расулulloҳ ақрам саноллоҳи алайҳи васаллам ҳадису шарифларишурким «Аррафику сулалат-ат тариқ».¹ Бунда арабча *سافر* сафар сўзидаги «.....»га бир нукта қўшилса *сақар* *سوق* сўзига айланиб жаҳаннам маъносини англатади, яъни йўл азоби, гўр азоби деганларидек.

«Хуруфи хижо» поэтик санъатида ҳам ҳарф санъатига хос хусусиятлар бор. Айрим ҳолларда мазмунни ойдинлаштириш, муддаони қувватлаш ва таъсирни бадиийлаштириш учун фойдаланадиган бундай усулни хуруфи далолат – исботловчи ҳарфлар ҳам дейдилар.

Ўрта Шарқ халқлари адабиётларида хуруфи хижо санъати билан, алоҳида шеърлар-ғазаллар; мухаммаслар, мусаддаслар яратган шоирларга озарбайжон адабиётидан Имоиддин Насимий, ўзбек адабиётидан Бобораҳим Машраб, Узлат, Увайсий, Махзун ва Салимийларни, туркман адабиётидан Ғойибназар Ғойибий, қорақалпоқ адабиётидан Хожиниёзни кўсатиш мумкин. Албатта, бу усулда шеърлар ёзган муаллифлардангина иборат эмас. Зеро бу санъатнинг бадиий ижод арсеналига кириши анча қадимий ва унинг бошқа яна хилма-хил намуналари яратилган деб фараз қилиш мумкин. Чунки шеърятда бу усулнинг ишлатилиши маълум маънода хуруфийлик тариқатининг майдонга келиши билан боғлиқдир. Академик Ҳамид Араслининг қайд этишича, хуруфийлик шаҳар хунарамандларининг зулмига, бедодликка эътирозини ифода этувчи, ғорат ва босқинчилик урушларига норозиликни билдирувчи оппозицион оқим сифатида майдонга келган бўлиб, унинг асосчиси табризлик Фазлуллоҳ Наимийдир. Насимий унинг шоғирди бўлган.¹ Хуруфийлар дуалистик таълимотни – материя ва руҳни эътироф этадилар, одам шайнини уйғулайдилар. Улар дунёдаги ҳамма ашёлар ҳарфлардан яратилган деб ҳисоблайдилар, яъни ҳарфларни – сонларни илохийлаштирадilar. Уларча олам, иккитадир: бири коинот, иккинчиси инсон. Биринчисид ашёлар, иккинчисид инсон макон топган. Инсонда бутун борлик ўз

¹ Шу асар, 75-бет.

¹ Х.Арасли. Имаиддин Насимий, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1973, 9-10-бетлар.

аксини топади. Оллоҳ ҳам гўзал инсон юзида тажассум этади. Инсоннинг яратилиш сири сўзда, сўз эса ҳарфлар билан ифода этилади, ҳарфлар эса инсон юзида зухр этади. Хуруфийлик тарафдорлари коинотнинг бутун сирларини инсон орқали изоҳлайдилар. Бу таълимот поэзияда турли шаклларда, жумладан хуруфи ҳижо усули воситаларида ташвиқ этилди. Унинг дастлабки намуналарини биз Озарбайжон адабиётининг Фазлуллоҳ Насимий, Имоиддин Насимий, Қосим Анвар каби намояндалари ижодида учратамиз. Ўзбек адабиётининг Насимийга издош бўлган Машраб каби вакиллари ҳам бу таълимотдан хабардор бўлганлар ва ўз салафларига таклидан баъзи шеърларни яратганлар. Шеърятдаги хуруфи ҳижо усулида ҳарфлар рамзи, тавсифи орқали инсонга хос гўзаллик улуғланган, унинг шаъни мадҳ этилган.

Биз куйида айрим каламкашларнинг шу усул билан яратган ғазал ва мусамматларидан парчалар келтириш билан чекланамиз.

Насимий, матлаъ:

*Алиф-аъло қоматинг ҳар ким кўрур бежон бўлур,
Бе-башорат бўлди ҳар ким дилбери султон бўлур¹...*

Машраб, матлаъ:

*Эй алифдек қоматингдин истидо дилди буюн,
Бе балои доғи дардинг дилга жо қилдим буюн²...*

Кайд этмоқ лозимки, бу усулдаги (биз кўрсатганимиз) шеърларнинг қолган ҳамма намунадаги мусаммат шаклида бўлиб, Ғойибий, Хожиниёз, Узлат ва Салимийлар қаламига мансубдир. «Хуруфи ҳижо»даги шеър агар ғазал жанрида яратилган бўлса, ҳарф ҳижолари ҳар бир мисранинг бошида келади, агар у мусаммат жанрида ёзилган бўлса, ҳар банидаги мисраларнинг баъзан бош қисмида, баъзан бошқа ўринларида, баъзан эса ҳар банднинг биринчи мисрасининг фақат аввалида келади.

Мисоллар:

Ғойибий:

Эй «элинг», озурда қонлум элди бир ағяр учин,

¹ Х.Арасли. Имаиддин Насимий, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 67-68-бетлар.

² Девони Машраб. ЎзФАШИ фонди, инв.3917, varaқ 192-193-а.

«Ба» билими бозларам, элбетде, сыткым бар учин,
 «Те» тахаммыл эйлегил ол-сахыбы эсрар учин,
 «Се» субут кыл женнете, мен ыйаларам жепбар учин,
 «Жим» жемадық қыл мушерреф мен каби начар учин.³

Хожинияз:

Ай – эликим, ақ юзіндур айни элэм энүарий,
 Бе – белиндур кинша дилбар козганан шихло углий,
 Те – тишиндур дана-дана леблерингенен полларий,
 Се – сорып ширин лбен янадурман эй парий,
 Жим – жемалын кормегене зари зийдарий...⁴

Узлатнинг асари туркий «чангий»да ва унинг вазнича ёзилган:

Эй алифдек қоматинг сарви чаман ёр-ёр,
 Холи лабинг кунжида мушки Хутан ёр-ёр,
 Кунгум аро қирпигинг бўлди тикан ёр-ёр,
 Хажринг аро тортамен дарду михан ёр-ёр,
 Мунча мени қўймагил фуқрат аро ёр-ёр...

Бу мухаммас бир канча бандлардан иборат бўлиб, араб алифбосидаги ҳамма ҳарфларга бандлар битилган.

Салимий:

«Алиф»дек қоматим сарв эрди умрим жўйборида,
 Буқилди, «бе» каби туинди қарилик раҳгузорида,
 Таним «те» дек тавоно эрди айёми баҳорида,
 Саню ҳамд этарким «се» каби тасбиҳ топида,
 Ким эрди «жим» каби жисмим йўқилмоқдур мазорида.
 Хаётим «хе» каби ҳайрат майи бирла бўлурдур маст,
 Хаёлим «хе» дайин хобу ҳаёл бирла бўлиб побаст,
 Дилим дарду алам бирли мисоли «дол» дек сарбаст,
 Заҳаб истаб, заҳоба учрадим зикрин этиб сармаст,
 Риёи шайхнинг жаҳр аррасидек «ре» қаторида...
 Замон келдиким «зе» зулфи ҳўблардек паршондур,
 Саломатлиқни иста «син»ни кўр бу йўлда ҳайрондур,
 Шаҳодат «шин» берур гулгунчалар бағри ҳамма қондур,
 Кўнгул берманг санамларгака «сод»и сабри арзондур,
 Ки зоеъ ўтди умрим «зод» чнглиг навбаҳоридаю
 Табоеъ толеъи ҳумдур саодат бўлса ҳар қимса,

³ Гайыбы, Сайланан эсерлар, «Туркменистан» нашриёти, Ашгабад, 1965, 177–178-бетлар.

⁴ Эжинияз. Танламалы шығармалары. Нокис, 1965, 148-бет.

⁵ Ўзбек адабиёти, 9-том, 1-китоб, 1966, 257–258-бетлар.

Зарофат зарфиани истар индият бўлса ҳар кимга,
Ибодат «айн» ичи тутган ҳидоят бўлса ҳар кимга,
Ғарийнинг «гайн»ига боқгай шарофат бўлса ҳар кимга,
Фароғат истасанг турғил фано филюҳ горида

Қарилик етди «қоф»и қурбата қилди қариб эмди,
Қамол умрга қамил бўлолмақдур насиб эмди,
Лаболаб лалғун майни ичирса ул лабиб эмди,
Маломат гарчи чекдим, меҳру моҳимга етиб эмди,
Наооматлар қилурман ўтган умрим шармисорида.

Бидъ исти бу умри бевафодан зор, эй кўнгул,
Хаво қибри қилма юракка ёр, эй кўнгул,
Буқилои «ломалиф» дек қоматинг ночор, эй кўнгул,
Бўлибсан «ё» қаби ҳам қилма қарудор, эй кўнгул,
«Мад»у «таидид» «сокин»нинг Салимийджур қаторида.¹
XIX асрнинг II-ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод
этган Юсуф Сарёмийнинг 6 байтли куйидаги шеърида ҳар
бир байт таркибида битта арабий ҳарф келтириб, уни
рамзий маъноларини шарҳлаб беш ҳарфдан «Ислом»
сўзини вужудга келтирган. Матн:

Кел, эй дил айлама ҳаргиз пазоӣ авқот,
Умидинг ўлса сани ҳақ қонига фавзи нажот,
Асоси манбаи ислом келди, беи лод.
«Алиф»ки аввалидур, билки таълиба қашим.¹
Иккинчи «Син»и етургай сани саломатга,
Бўлурга ноил ўлуб, бўлди санга фарз саҳот.
Учинчи «Лом» ўттиш кун, бир ой рўзани фарз,
Ҳу қилди ҳазрати Ҳақ бандасига бори ҳаёт
«Алиф» бинийи чорум қаммаси бўлса гани,
Ба амри шаръ эрур айламас адои закот.
Бешинчи «мим» ила ислому дин топти қамол,
Ки фарзи ҳажжи Харам бўлса роҳ бе офат.²

¹ «Ғулистон», 1972, №5, 23-бет.

² Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий. ЎзФАШИ фонди. Инв.№ 113

МУСАЖЖАЪ САНЪАТИ

Мусажажаъ усулида яратилган ғазаллар «чорбахра», «чорпора», «ички қофияли Ғазаллар деб ҳам аталади. Чунки бундай ғазалларда байтлар сажлар уйғунлигига асосланган тенг бўлакларга ажратилади ҳамда асосий қофиялардан ташқари ички қофиялар ҳам ишлатилади.

Поэзияда масажжаъ қофия усулини қўллаш қадимий анъанага эгадир. Поэтикага оид асарлар битган ўтмиш мутахассисларнинг ёзишича, бу санъат бадийёт илмида «тасмийт» деб ҳам юритилган. Атаулло Хусайний мусажажаъ санъати таърифи Рашиддин Ватвот асарларида учрашини маълум қилиб, «бунда шонр бир байтни бир-бирига тенг тўрт қисмга бўлинишини, ҳар уч қисмнинг охирини сажъ билан тугалланишини, сўнгги тўртинчи қисмда асосий қофия келтирилиши, шу санъат мусажажаъ деб ҳам юритилишини уқтириб ўтади.¹

И.Ю.Крачковский ҳам шеърда мусажажаъ (тасмийт) санъатини ишлатиш араб поэзиясида мувашшаҳ ва зажаъ (IX аср) турлари пайдо бўлмай илгари ҳам мавжуд эди, деган фикрни билдиради.²

Адабиётшунослик терминлари ҳақида баҳс этувчи асарлардан «Фарҳанги истилохоти адабиётшуноси»да чорбахрага шундай таъриф берилади: Чорбахра сажъли байти бўлган шеърдир. Унда ҳар байт тўрт қисмга бўлиниб, уч қисми сажъ, тўртинчиси асосий қофия бўлади: (Чорбахра – шеър кн сажъи байт дорад, яъне ҳар байт ба чор пора таслим шуда аст ва се пораи ин он сажъ дошта, дар пораи чорум қофияи асоси меояд). «Адабиётшунослик терминлари луғати»да эса чорбахрани ички қофия деб изоҳланади ва Бобурнинг матъаладан кейинги барча ички қофияга эга бўлган ғазали келтирилади.³

Бироқ, қайд қилиш лозимки, ички қофияларнинг тури кўп. Унинг чорбахралар сингари тўрт қисмга бўлиниши шарт эмас. Ички қофиялар баъзан тўрт, уч, баъзан икки қисмга ҳам бўлиниб, асосий қофия билан қофиядош бўлиб кела олади.

¹ Атаулло Хусайний, Бадоеъ-ус-саноеъ, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1972, сах.48.

² И.Ю.Крачковский. Бран.соч. Том 2, Изд.АН СССР, М., Л., 1956, стр.261.

³ Адабиётшунослик терминлари луғати. Т., 1967, 70-71 бетлар.

Демак, ички кофияга эга бўлган ҳар қандай шеър ҳам ғазали мусажжаъ бўлавермайди. Мусажжаъ санъатида Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари прозаси ва халқ оғзаки ижодида кенг қўлланилиб келинган сажъ усулининг роли каттадир. Унинг ёзма поэзияда шаклланиши ва инкишоф топишида ҳам шу замин муҳим роль ўйнаган. Тадқиқотчиларнинг тўғри қайд қилишларича, мусажжаъ санъати ғазал жанрини халқ оғзаки ижоди чашмалари асосида ривожлантириш, халқ поэзиясига яқинлаштириш, ундаги муסיқийликни халқ куйларига мос тарзда яна сайқаллаштириш истаклари натижасида тараққий этган. Мусажжаъ санъати шеърятнинг ҳамма тур ва жанрларида қўлланилиб келинган. Биз бу ўринда асосий эътиборни унинг ғазалларда қўлланилишига қаратдик. Мусажжаънинг бу жанрда қўлланилиши ғазалнавислик тараққиётининг шаклланган босқичи, у ёки бу шоир маҳоратининг камолотга эришган даври маҳсулидир. У шоирдан поэтикага доир қонун-қоидаларни, кофия бойликларини яхши билишни, чуқур маҳоратни талаб қилади. Ижодкор буида асосий кофиялардан ташқари, ички кофияларни ҳам мусажжаъ усулида маҳорат билан фойдаланиб, ун шеърдаги поэтик мазмунни очишга, ритмик ҳолатларни кучайтиришга йўналтира билиши керак. Чунки ундаги ички кофиялар асосий кофиялардан олдин келиб, ҳар бир мисрани икки бўлакка ажратди, натижада оҳанг темпи кучайиб, ритмик пауза ҳосил бўлиб, шеърдаги муסיқийлик ортади, ғазал куйлашга ниҳоятда мос бўлиб қолади. Шунинг билан унинг ўзбек адабиётидаги намунари ҳам асосан атоқли шоирлар, устоз қаламкашлар ижодида яратилгандир. Гарчанд мусажжаъ санъати билан зийнатланган байтлар, бандлар кўп шеърларда учраса ҳам, лекин бутун бир ғазал ёки мусамматда бу санъатни тўлиқ ишлатиш, шеърнинг қарийб ҳамма байти (ғазалда ёки мусамматбандида) мусажжаъга мурожаат этиш Сайфи Саройи, Лутфий, Навоий, Мобур, Машраб, Мунис, Ғофийбий, Роқим, Нодири, Увайсий, Шавқий, Отаҳий, Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларимиз ижодида учрайди.

Ғазалларда мусажжаъ кофия усулининг уч хил тури бор: 1. Ғазалдаги иккинчи ва ундан кейинги ҳамма байтларда ички кофиялар бўлади. Унинг кофияланиш схемаси куйидагича: биринчи байти *аа*; иккинчи байти *ббба* ва ҳоказо.

Айниқса, Алишер Навоий бу санъатда юксак маҳорат кўрсата олган. Мусажжаъ санъати бобидаги баланд иқтидор Навоий ғазаллари поэтикасининг муҳим фазилатларидан биридир.

Захириддин Бобур Навоийи девонларига мавжуд бўлган мусажжаъ газалларга юксак баҳо берган: «Бу вазнда (яъни ҳазак) мусажжаъ газал кам айтубдурлар. Мир Алишер Навоийи бир неча газал айтибдур, ул жумладин... бу газал тавриини воқиф бўлубдур».¹ – дейди Бобур ва қуйидаги мусажжаъ газалини келтиради:

Не дўлбавишдур ул қотилки, қои тўқмаккадур яксар,
Киё бокмоқлари – поки ишик мужгонлари – ништар.
Юзидин қим ҳижилдур гул наришон ҳар тараф коқул,
Соҳин гул барг уза суибул тўқуб кофур уза анбар.
Чу лалъ асбобини тузди, саломат риятасин узди,
Қамардек хола кўргузди, утори даврида чанбар.
Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавкондур,
Замони гўйи ғалтондур, зихи чобук, зихи дилбар.
Жунун шимъин қилур равшан, кўнгулга мелбалиқдур фан,
Паридек бўлгани парранда ул шўҳи нари пайкар.

Газали мусажжаънинг бу усулда қофияланган намуналари Сайфи Саройи, Алишер Навоий, бобур ва бошқа номлари юқорида зикр этилган шоирларимиз ижодида учраб туради.

Сайфи Саройининг:

Таолаллоҳ, зихи сурат зехи маҳбуби рувҳона,
Қим онинг хусни шавқидан кўнгуллар бўлди нурони.
Муфарреҳ шавқи дилбар, тили тўти, сўзи шакар.
Қийик кўли, қамар манзар, малоҳат мулки султони.
Кўнгул олур кўли оли, фараҳ берур энг оли.
Бўишдур сарвнинг толи, юзи жаннат гулистони...²

байтларини ўз ичига олган ҳамма Алишер Навоийнинг
Хажринг қуши бир йиғмау, ҳар соатин бир ойча бил,
Ҳайрат маҳалли бўлмаган ўн икки ой ҳар бўлса йил.
Ул шивагар чун очти юз, кўзга назар йўқ, тилга сўз,
Қим ашқидин боқиланди кўз, ҳайратин ул янглиғи тил.
Кўрди Навоий жон аро, ғам шувласи хирмон аро,
Кўз мафдумидек жон аро, кўргач либосини қисил³
тарзида бир маъомда келувчи мусикний байтлари шу санъат медаларидир.

Қўринадики, бундай газалларга одада маънаъ ички қофиядор бўлмайди, фақат мисраларгина ўзаро қофияланидилар.

¹ Бобур, Мухтасар, ЎзССР «Фан» нашриёти, Т., 1971, 127 бет.

² Сайфи Саройи, Шеърлар, Гулистон, Т., 1968, 16 бет.

³ Алишер Навоий, Ҳазойин ул-маоний, III том, 376-бет.

Бобурнинг

*Кора зулфинг фироқида паршон рӯзгорим бор,
Юзунининг иштиёқида не сабру, не қарорим бор.*

Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин қон равон қилди.

Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор...

мисралари тарзида давом этвучи ғазали, Шавкийнинг «Айлаб», Завкийнинг «Айлаб келинг» ва «Офарин», Муқимийнинг «Арзимин айтай», Фуркатнинг «Фасли навбаҳор ўли» деб бошланувчи шеърларида матъадан кейинги байтларнинг барчасида ички кофия мавжуддир. Демак, ғазалда мусажжаъ санъати иштиёқининг бу усули форс-тожик шеърятдаги чорбаҳраларга тенг келади.

2. Мусажжаъ усулидаги ғазалларнинг иккинчи хилида ички кофиялар шеърнинг матъадан мақтагача барча байтларида мукаммал тарзда келади. Унинг кофияланиш схемаси қуйидагича:

Биринчи байтда: *ааа*; иккинчи байтдан бошлаб: *бба, вва...*

Мисол:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,

Кўнгулма ҳар бирининг дарду балосинму дейин?

Кўзи қаҳринму дейин, катриги захринму дейин,

Бу қудурат ора рухсари сафосинму дейин,?...

Ишиқ дардинму дейин, ким хажр захринму дейин?

Бу қаттиқ дардлар аро васли давосинму дейин?

Зулфи долинму дейин, латли каломинму дейин?

Бирининг қайди яна бирини? адосинму дейин?

Турфа халинму дейин, қадди михолинму дейин?

Мовий кўнглак уза гулранг қабосинму дейин?

Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин?

Жонима ҳар бирининг жазру жафосинму дейин?

Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини э,

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?

3. Ички кофия ҳамма байтларда иштирок этади. Ҳар бир мисра ўз ичига икки қисмга парчаланади ва байт баёга айланиб мураббаъга ўхшаб қолади. Шунинг учун поэтикала мусаммат ғазал ҳам дейилади. Унинг катор намуналари учрайди.

Соқи эрур шират чоғи афсунда бўлма дай била,

Ўтдек чоғир келтур дағи суҳбат тунотур май била.

¹ Ўзбек адабиёти, 2-том, Т., 1959, 68-бет.

Келтур шароби нобни, омади қил асбобни,
Хуш тут шаби маҳтобни чун бордур ул ой била,
Давронгамин барбод қил, шират уйин обод қил,
Жону кўнгулни шод қил, овози чанги най била,
Мажлисида бордур сарсабар, май наитъидан шўру шар,
Борини масти беҳабар қил коми пайдар-пай била,
Ҳамдард ёре қониким, бир гамгусоре қониким,
Айрим баҳори қониким, Бобур киби йиғлай била.¹

Бобурнинг

Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор...
матлали ғазали байтларини мусаммати мураббага айлантирсак:

Лабинг бағримни қон қилди,
Кўзимдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди,
Мен ондин бир сўрорим бор.
Ҳаҳондин менга гам бўлса,
Улусдин гар алам бўлса,
Нега гам юз мунча ҳам бўлса,
Сенигдек гамгусорим бор.—

тартибидаги шеър пайдо бўлади.

Муқимийнинг куйидаги гўзал ғазали ҳам шунга яқин бир
усулда яратилгандир. Унда фақат матлаънинг қофияланиши
бошқачарок.

Кулбам аро қўйди бу дам, юз шукр ул барно қадам,
Масканларим айлаб қарам, қилди гулистони эрам.
Жаллод кўзлар қоп-қора, мужгонларишур сурмасо,
Қайрилма қонлар гўйиё, хунрез шамири дудам,
Жоно дедиким, содда рў, кўндур гўзаллар тўндҳў.
Сухбатда ширин гуфтигў, олифта сандек шўхи кам.
Айди клуб: «Эй нотагон, ҳажримда рангинг заъфарон,
Жавру-жафо қилдим ёмон, маътур тут чекнинг сипам».
Айдики, «қулликка битиб, келган замон таширф этиб»,
Қолди кўнгуллардин кетиб, ҳар қанчакам ранжу алам».
Гул-гул ёниб, рухсор очиб, гуфторидин дурлар сочиб,
Келмас Муқим энди қочиб, кетти қилиб чун ваҳши ром.²

Унинг қофия схемаси: *аабб* *ааба*

¹ Ўзбек адабиёти, 2-том, Т., 1959, 68-бет.

² Муқимий, Асарлар, икки томлик, 1-том, Т., 1960, 129-бет.

Мусаажжаъ усули ғазал формасида битилган муваллаҳа, муламмаъ шеърларда, шунингдек мустақил мусамматларда ҳам қўлланиши мумкин. Шундай усулда яратилган мусамматларни Роқим Хоразмий, толдиб Толийий девонларида учратамиз.

Роқим яратган қуйидаги мустақил мухаммаснинг биринчи бешлигидан кейингиларининг ҳаммаси мусаажжаъ санъати асосида ёзилган. Мана унинг икки банди:

*Ким кўрди андоқ дилбари, билмам малакдур ё пари,
Мажнун анга эл ҳар сари, чун етти гардун манзари,
Сарғаштаси ой кун бари, кўз сурмаси хокидари,
Хусн аҳлининг тожи сари, рухсори меҳри ҳовари,
Ноз ила фаттон кўзлари, горагари ислом эрур,
Кўндур парирухсори, сендек эмас хунхораи,
Кўёида кўп овори, йўқ мен каби бечораи,
Айлаб бошим юз пораи, атфол элидин хораи,
Ҳалимга қил наззори, десамки эт бир чораи,
Қаҳр ила эй дилдори, дерсен ҳаёли хом эрур.¹*

Бизнинг назаримизда, классик адабиётда мураббаъ формасининг пайдо бўлиши ва шаклланишида ғазалнинг жумталан уни яратишдаги усуллардан бири ҳисобланган ички қофияли байтларнинг роли борлиги кўзга ташланади. Ички қофиялар асосида қурилган бундай ғазалларни айниқса чорпора, мусаммат ғазалларни классик ғазал инъишотидаги муайян янгилик, шаклий тақомил тарзида изоҳлаш мумкин. У поэзиядаги оригинал бадиий усуллардан бири сифатида шеърда ритмик тартибни, оҳангдошликни юзага келтиришга хизмат этган. Шунинг учун Заҳириддин Бобур Алшоҳер Навоийнинг мусаажжаъ санъати билан зийнат топган ғазалларини алоҳида бир урғу билан таърифлайди.

¹ Роқим. Девон. Т., 1965, 81-бет.

ТАЖНИС САНЪАТИ

Маълумки, тажнис (жинсдош, ҳамжинс) оғзаки ва ёзма адабиётимизда кўп қўлланилиб келинган бадий санъатлардан биридир. Таджикотчиларнинг фикрича, ўзбек адабиётида бу санъатнинг етти тури учрайди. У шеърининг деярли барча жанрларида бадийликни юзага келтириш, сўз маъноларининг хилма-хил тавдаланишларини намоён қилиш мақсадида қўлланилган.

Бу санъат қўлланилиб шеър ёзилганда шоирлар шаклан ўхшаш, лекин турли хил маъноларни аниқлата олувчи сўзлар топиб ишлатадилар. Туркий тиллар шундай сўзларга хилта боп тиллардир. Алишер Навоий илмда биринчилардан бўлиб, ўзининг «Мухокамат ул лугатайн» асарида бу ҳақиқатни исботлаб берган. У Хоразмий, Ағоний, Лутфий каби истеъдодли шоирлар асарларидан келтирилган байтлар, туюқ шеърлар мисолида туркий тилдаги айрим сўзлар икки ёки уч хилгина эмас, балки 5-6 хил маъноларни аниқлата олиши мумкинлигини ҳам далиллаб, ўз замондошларини туркий тилда ҳам ижон қилишга қорлаган эди. Навоийнинг ўзи «Хамса», «Ҳазойин ул-маоний», ва бошқа туркий асарлари орқали бу ҳақиқатни амалда исбот ҳам қилган. Навоий замондошлари ва ундан сўнг ўтган шоирлар Навоий даъватига амал қилишиб, тажнис санъати ишлатилган қанчадан қанча ғазаллар, туюқлар, байтлар яратдилар.

Тажнис санъати кўп шаклли санъатдир. Унинг тажниси том, тажниси мураккаб, тажниси нокис, тажниси зойиш, тажниси музорий, тажниси мукаррар ва тажниси халти каби ҳислар бор. Булар ўртасида уларда кўп маъноли сўзлар-тажнислар ишлатилганини учун муштарак ҳолатлар ҳам, баъзан фарқли ҳам кўзга ташланиб қолади. Умуман тажнис санъати бадий ижода шоир томонидан шеър байтларида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли жиҳатидан бир хил ёки шакли жиҳатидан бир-бирита ёқин воситасида муайян фикр, тавба ёки тасоввурни тасвирчан қилиб ифодалаш санъатидир.

А.Е.Кримский, А.Н.Самойлович, Е.А.Бертельс, Х.Зарифов, Б.Валихўжаев, И.Стеблева, Н.Малиев каби туюқ ҳақида мақолалар ёзган ёхуд фикрлар айтган машҳур олимлар туюқнинг туркий халқлар оғзаки ижодида қадимдан мавжуд бўлган турткилар заминида пайдо бўлганини қайд қилишлар. Бундай турткиларда туюқ жанр сифатида шаклланиган

даврларда ҳам тажнис сўзлар қўлланиган. Тажнис сўзлар козон, кирғизларда «айтыспа», қрим татарларда «чинч», усмонли туркларда «мани» деб аталган халқ кўшиклари, термаларида учраши кайи этилади. Масалан, усмонли туркларда ҳамда озорбайжон халқ шеърлятида қадимдан кенг тарқатган маниларда

Jindim tastan aша,

Jannur bastan aша.

Баш қызлары севарим,

Яры белдан аша

Мазмуни: ертўлам сиртдан—ердан паст, ёмғир бошга қуяди. Мен севган қизларнинг бўйи ярим белдан ошади.

Демак, Навоий жуда тўғри ва аниқ қайи этганидек туюқ, ушса тажнис сўзларни ишлятиш, умуман кўпмаъноли тажнис сўзлар асосан туркий халқлар сўз хазинасига, туркий халқлар алабиётларига хосдир. Бирок, бу дегани бошқа халқлар тил хазинаси бундай хусусиятдан тамомилан холи дегани эмас. Жумталан, форс—тожик шеърлятида ҳам тажнис кофияли шеърлар, байтлар учрайди. Проф.Е.А.Бертельс ўзининг «Навоий» монографиясида XV—XVI аср бошлари шоири Мавлоно Котибийнинг «Дах боб» («Ўн боб») достонига тажнисли сўзларни кофия тарзида ишлятганини қайи этди. Бобуи ҳам туюқни форс—тожик шеърлятига киритиш максалларида бўлса керак, иккига форсча туюқни тажриба қилиб кўрган. Бундай масоллардан яна келтириш мумкин.

Тажнис, жинос санъати, шу санъат асосида мисра, байт, шеър яратиш усули хакида XV аср манбаларида, хусусан алабиётшунос олим Атоуллох Хусайинининг «Бадойи уст санойиль», Алишер Навоийнинг «Мезон ул авзон», «Муҳокамаи ул—луғатайн», «Мажолис ун нафоес», Бобурнинг «Рисолаи аруз» асарларида назарий маълумотлар, шархлар, изохлар келтирилади.

Атоуллох Хусайиний бу хақда ёзди:

«Тажнис. Ани жинос ҳам дерлар. Луғатда бирор нарса билан ўхшаш бўлмоқтур. жинос эса ҳамжинс маъносидадур. Испилоҳда — икки ёки андин ортик лафзнинг навъу турлари баён этилган кўринишлардин бирида бир—бирига ўхшамонидин иборатдур.

Ул икки навъдур: лафзий тажнис ва ғайри лафзий тажнис. Гарчи баъзи холларда булар қўшилса ҳам, тубанда маълум бўлурким, ўрни билан бир—биридин айрилиб турурлар. Лафзий тажнис лафзларнинг ўхшашлигинин иборатдур. Сон, тур ва шакл

жиҳаттин ҳамма ҳарфларда ёки аксарида, аларнинг тартиби мувофиқ бўлмоғи шарты била...»¹. Олим сунг тажниснинг беш тури: тажниси томм, тажниси нокис, тажниси музаййал, тажниси музориъ, тажниси лоҳик, борлигини қайд этади ва уларнинг ҳар бирига хос хусусиятларини изоҳлаб ўтади.

Алишер Навоий ҳам туюк жанри ҳақида фикр юритиш муносабати билан «Бириси «туюк»дурким, икки байтка муқаррардур ва ул саъй кигурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддиси максурдур, мушноким (туюк – деб

Ёраб, ул шаҳду шакар ё лабмудур?

Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?

Жонима пайваста новак отқолм.

Ғамза ўқин қоншга ёлабмудур?

фоилотун фоилотун фоилон – мисолини келтиради.²

Бобур ҳам «Аруз рисоласи»да туюкларда тажнисли сўзларнинг қофия сифатида ишлатилиш мезонларига тўхталиб: «Туюк неча навъдур. Бири улқим, уч қофияда тажнис риоят кигурлар... яна бири улқим байтларнинг қофиясида тажнис келтирурлар, яна бири улқим, ҳар тўрт қофияда тажнис риоят килишибтур. Нечукким:

Васдин сўз дерга йўқ ёро манга.

Ҳажр аро раҳи айла, кел, ёро, манга.

Ўқинг этти қўп ёмон ёро манга.

*Марҳами лутфунг била ёро манга.*³

Туюк, унда тажнисли қофияларнинг ишлатилиш хусусияти ҳозирги замон олимлари ишларида ҳам анчайин муҳим фикр-мулоҳазалар байн этилган. Н.Малиев, Б.Валихўжаев, И.Стеблева, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, Р.Орзибеков, А.Хожнаҳмедов, В.Раҳмонов яратган асарларда тажнис санъати, унинг туюклар яратишдаги ўрни масалаларига доир бири иккинчисини тўлдирувчи жиҳатлар мавжуд. Биз шулардан ҳам айримларига тўхталиб ўтишни зарур деб биламиз.

Ийрик тилишунос, шарқшунос олим, «Бадойи усь санойиъ» асарини фосчадан ўзбек тилига таржима этган Алибек Рустамов ёзади: «Лафзшошникка асосланган санъатлардан бири

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойи усь-санойиъ. Тошкент, 1981, 38–44 бетлар.

² Алишер Навоий. Асарлар, Ўн беш томлик, 14–том («Мезон ул авзон»), Тошкент, 1967, 179 бет.

³ Бобур. Аруз рисоласи. Мухтасар, Тошкент, 19...

тажнис ёки жиносдир. «Тажнис» сўзининг луғавий маъноси жинисини, шаклини бир хил қилиш, яъни жинсдошлантиришдир. «Жинос»нинг луғавий маъноси жинсдошликдир. Бадитъшуносликда эса тажнис ёки жинос деб нутқда икки ва ундан ортиқ лафздош сўзлар фойдаланига айтади... Агар тажнис бирикма лафздошлигига асосланган бўлса, уни тажниси мураккаб деб атади. Масалан, «ёкиди» билан «ё қилди», «ёзамен» билан «ёза мен» мураккаб тажнис ҳосил қилади. Агар тажниснинг ёзилиши бир хил бўлиб, талаффузи ҳар хил бўлса, «тажниси хат « дейилади, агар талаффуз бир хил бўлиб, ёзилиши ҳар хил бўлса, тажниси лафз» деб атади...»¹ Кўринадики олим «Бадойи ус-санойиъ» асаридаги тажнис ҳақидаги таърифларни анча аниқроқ тушунтириб берган.

В.Раҳмоновнинг «Шеър-санъатлари» рисоласи анча илгари, 1972 йилда чоп этилган асарлардан эди. Унда ҳам тажнис санъатига алоҳида саҳифалар ажратилган. Бу ўринда олимнинг куйидаги фикрларини келтиришни ўринли деб биламиз: «Тажнис шеърнинг деярли барча жанрларида ўз изини қолдирган. Ихом ва дутф каби сўз ўйинларининг ҳам юзага келишига тажнис сабаб бўлган. Тажнислар шеър ва мисрадаги иштирокига кўра: тажниси номалар (бугун бошви), тажниси ғазаллар, тажниси китъалар, туюқлар, тажниси байтлар, тажниси мисралар, тажнис қофиялар, тажнис қофиялар, тажнис қайтарик, тажнис тасвирларни юзага келтиради. Айниқса, китобхон туюқ деганда дарҳол тажнисни эслайдилар...»².

Тажнислар шеър ва мисралардаги иштирокига кўра: тажниси номалар, тажниси ғазаллар, тажниси китъалар, тажниси туюқлар, тажниси фардлар, тажниси мисралар ва бошқалар вужудга келтиради. Шоирлар шеърда, мисра ёки байтда бир-бирига айнан ўхшаш, жинсдош сўзларни турли маъноларда қўллашиб чиройли тажнислар яратганлар. Қофия тажниси туркий халқларнинг оғзаки адабиётида жуда қадимдан ишлатилиб келган. М.Қошғарий «Девон»даги шеърларда ҳам тажнис бор.

Келса киши, этма ангар ўртар қула.

Баққил ангар эзгулун агзин қула.

(Киши келса, унга ўргайдиган қул этма,

¹ Алибек Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. Тошкент, 1979, 36-37-бетлар.

² В.Раҳмонов. Шеър санъатлари. ⁵ Хўжанд, 1972, 143-144 бетлар.

Унга яхшилик қил, қулиб бок).

Бир тўртликда «уч» тажниси мақташ», улуғлаш», «катта» маъноларида ишлатилганлигини кўрамиз.

Қофия тажниси «Хамса»да ҳам кўп учрайди:

*Ханжарнинг барқини ўт чақилиб,
Раҳишдаги тезлик ўтқа қилиб
Кўнгулма кўйини икки гам доғи,
Демасам ҳам ёмон, десам доғи.*

«Девон...»даги тўртликлардан айримларининг қофияларида ҳам тажнис қўллаш ҳолатлари учрайди. Тажнисли қофия эса халқ шеърляти-қўшиқларининг қатимий шаклларидан бири бўлган. Бу ҳам ҳисода битилган туюқлар қадимги халқ шеърлятида бўлганлигидан далолат беради. Бу девонларни халқ оғзаки шеърляти ва нақлларининг кейинги асрларда яратилган намуналари ҳам тасдиқлайди.

Тажнис халқ оғзаки ижодида ҳам бадийийликни юзага келтириш омилларидан бири бўлиб келган. Масалан:

*Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил болам, ёмонликни от.
Насихатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса донг чиқармас яхши от.*

Биринчи мисрада «от « сўзи ном чиқариш, иккинчи мисрада «улоқтирмак» (буйруқ феъли) ва тўртинчи мисрада «от» (хайвон) маъноларида ишлатилган.

*Хоёлингни сен бўлмагин, (иккиланма)
Кетдим деб хафа бўлмагин, (хафа бўлма)
Қолсам деб умид қилмагин,
Оғир бўл, енгил бўлмагин (енгилтаклик)*

Халқ нақллари ҳам бор:

*Уним йўқ, буним йўқ, (у ёки бу нарсам йўқ)
Ёйишга уним йўқ (буғдой ули)
Дод дейишга уним йўқ (овоз, фарёд қилиш)
Дод дейишдан уним йўқ (фойдаси йўқ)*

Бадий адабиётда бу санъат билан жило толган шеър намуналари жуда кўп бўлганлиги сабабли, ўтмишдаги ва ҳозирги замондаги поэтикага онд асарларда, шеърый жанрлардан туюқни тақкиқ қилишга бағишланган асарларда анчагина фикрлар баён қилинган.

Ўзбек лирикасидаги тажнисли ғазалларнинг бир қатор гўзат намуналари яратилган. Айниқса, бундай шеър турларини

ижда этиш Сайфи Саройи ва унинг адабий муҳитида янча кенг илҳизм олганлигини кайд қилиб ўтмоқ лозим.

XIV аср шоирларидан Аҳмад Хожа Ас-Саройи ва унинг ғазали вазни ҳамда қофиясида Сайфи Саройи битган ғазаллар тажниси ғазалларнинг ҳозирча ўзбек адабиётидаги илк намуналаридандир.

Аҳмад Хожа Ас-Саройининг ғазали:

*Дилбаримнинг ул садафдек оғзида дур бор эрур,
Лаълининг шавқинда тун-кун дийдалар дурбор эрур.
Зулфи сунбул тек, бўйи сарв, энглари гулзор эрур,
Юзини кўрмакка бирдам булбулу гул зор эрур.
Жон олиб хуснин сотар, бу не ажаб бозор эрур,
Ё мағир ошқларинга ноз этиб, безор эрур.
Равза янглиг хусн боғинда яноғи нор эрур,
Хажрино ишқи кўнгулларни ёқарга нор эрур.
Банда Аҳмаднибек тобугинда хуш асрар эрур,
Ким анинг шеърий сўзлари асрор эрур.¹*

Омоним-жинсдош сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан гузал сўз ўйинлари, тажниси қофиялар яратиш Атоғи ғазалларида ҳам учрайди. Унинг кўйидаги ажойиб шеъри тажниси ғазалининг ўзига хос, оригинал намуналаридан биридир. Шеърда шокр тажниси том, тажниси ноқис, тажниси мураккаб каби тажнис усулларида ҳам қофия, ҳам радифларда ўсталик билан фойдаланади:

*Десангким: «Жон силар қилгил, Отоғим!»
Турубмен уш муноқ, ўлдур, от, ойим!
Қулингмен соқласанг жоним боринча,
Агар соқломасанг, сен бил, сот ойим!
Неча сархуш эсанг, хуснинг майиндин,
Вафо коми майиндин ҳам тот ойим!
Балосиздир бу беш кун умри фони,
Боқойин ой юзунга бот-бот, ойим!
Фалактин ўтқарурман меҳринг ўқин,
Десангким: «Қойдасан, аё, Отоғим!»²*

Атоғининг:

¹ Ўзбек адабиёти. 9-том, 2-китоб, Т., 1966, 27-бет.

² Атоғи. Танланган асарлар, Тошкент, 1958, сах.9.

*Гардундин ўтар нолайи узорим кечаларда,
Билсам нетай ул моҳ узорим кечаларда...*¹

Ғазалида ҳам «кечаларда» радифли тажнисли сўз сифатида ишлатилган ва у ғазал охиригача бир неча маъноларда келади.

Атойининг самарқандлик замондоши, Ғазалнавис ва қасиданавис шоир Саккокийнинг мана бу ғазали ҳам тажнис ва сўз ўйинларига бойдир. Унда «ёқа келди» кофия ва радифи тажнис сифатида ҳам байтнинг жуфт мисраларида такрорлангани ва ғазал байтларида равишдош формаси – ёкмок, бир кимсага ёкмок, бирор нарсани ёкмок – бўёмок ва ҳ. Мановларда қўлланилади:

*Гар ҳажринг ўти жону жигарга ёқа келди,
Жонимга не хуш шарбати васлинг ёқа келди.
Ҳажр ўти неча мажруҳ этиб бузди жигарни,
Васлинг бу шифо марҳамини хуш ёқа келди.
Девона бикин тишлаб эмас югра юрурда,
Жон пора қилур ҳолда элимга ёқа келди.
Дарё бўлиб олимда кўзум ёши ҳамини,
Сайёд мангизлик менинг ўрнум ёқа келди.
Зулфунгни қачон солдинг ўшул ол янгоқ узра,
Жонимга менинг илса ул ўтни ёқа келди.
Девона дединг мению зулфунг санга занжир,
Ошиқлара маъиуқи мунунгтек ёқа келди.
Девона бу Саккокийю зулфунг анга занжир,
Хинду чумакис фил бошига чун қоқа келди.*²

Тажнисли ғазаллар битиш анъаналарининг Навоий замондошлари ва XVI аср ўзбек адабиётида ҳам давом этганлигини кўриш мумкин. Жумтадан, Алишер Навоий ва «Мажолис – ул нафоис»ида шундай шеърлардан бир нечтасини зикр этади: «Мавлоно Муҳаммад Амин– Балхдандур ... «Дилбарим» лафзин етти тажнис била айтиб, ул ғазални Бобир Мирзо тобутида келтурди, мустаҳзан тушуб бу байтником:

*Эй сияҳ, чамм Хитой мурғи онро бо ту унс,
Без сияҳ чашмони дигар ҳамчу оху дилбарам –*

Ёд тутиб Мирзо ўқур эрди. Мавлоно бу иштин боғоят мухоби эрди.³

¹ Атойи. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, сах. 9.

² Саккокий. Тошкент, 1968, 57–бет.

³ Алишер Навоий, Асарлар, 12 том, Т., 1966, 40–бет.

XVI асрнинг ҳикоянавис ва лирик шоири Ходанинг куйидаги газали тажнисли сўзлардан иборат радифлар асосига қурилган бўлиб, «кечалар», «кечадир» сўзлари жинос санъати сифатида мисраларда бир неча маъноларни ифодалаб келган. Шу усул билан шоир ўз санъаткорлик маҳоратини намойиш эттириб, дунёвий севгини, висолнинг завқи-шавқини, ошиқ тортаётган алам-изтиробларни жозибали тарзда ифодалашга мувофиқ бўлади. Шеърда тажнисли сўз «кечмок», «ўтмок», «кеча-тун» кўнгулнинг ғашлиги, қоронғулиги, нола-афғон тортиш каби маъноларда қўлланилган.

Кундуз авқотим санинг ҳажрингла нолон кечадур,

Кечалар зулфинг каби холим паришон кечадур.

Анбарин зулфинг ҳаёлимдан кўзумга эй пари,

Йилу ою соату кун бори яксон кечадур.

Улки жондин кечадур шамъи висолингни кўруб,

Вах на хуш вақти, на хуш соат, на осон кечадур,

Хожа янглиг нола қил зулфи ғамидин кечалар,

Қим маҳалли нолаю фарёду афғон кечадур.

Тажнисли сўзлар, айниқса туюкларда, шунингдек фардбайт шеърларда кенг қўлланилган. Умуман туюкдаги қофияларда кўпмаъноли сўзларни ишлатиш, тажнис сўзларнинг маъно оттенкалари ҳамда эстетик гўзалликларидан фойдаланиш унинг жанр белгиларидан биридир.

Оғахийнинг «туш» сўзи тажнисли қофия сифатида ишлатилган мана бу туюғи ҳам бу санъатнинг намуналаридандир:

Бўлди чун умринг қушининг вақти туш,

Нафси саргаит отини кўп чопма, туш.

Хобгоҳ этгил қаноат манзилин,

Йўқса ҳаргиз кўрмагингдир рост туш.

Биринчи мисрадаги «туш» куннинг туш пайтини, киши умрининг ўртасини, иккинчи оддан туш – ёшингни ўйлаб иш қил, инсофга кел, учинчи уйқуда туш жўрмок маъноларида ишлатилгандир.

Дарвоқе «туш» сўзини қофияларда ишлатиб, XVI аср шоири Убайдий ҳам туюк яратган. Лекин унинг туюғида «туш» тамомила бошқача маъноларда қўлланилади:

Қирсанг, эй жону жаҳоним тушгасен,

Лутф этиб кўнгулум уйига тушгасен.

Келайин дединг тонг отқач келмадинг,

Бу даги хуштурки, келсанг тушгасен.

Тажнис санъати билан сайқал топган мисра, байтлар эса ўзбек мумтоз адабиётининг ҳар бир истеъдодли вакили ижодида учрайди. Тажнис санъатига поэтик мақсад учун мурожаат этмаган шоир деярли йўқ деса бўлади ва уларнинг ҳар бирининг бу санъатдаги маоратига баҳо бериш муҳим вазифалардан шир. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сида келтирилган:

Бўйинг сарву санубартек беинг қил,

Вафо қилган кишиларга вафо қил —

байтидаги биринчи «қил» — соч қили, иккинчиси — бакар маъноларини аңлатиб келади.

Ёки Мавлоно Лутфийнинг:

Улкам кўнгул олди зулфи холи,

Кўнгулдин эмас ҳаёли холи —

байтидаги қофиядош «холи» сўзлари шаклан бир хил бўлса-да, лекин икки хил маънони ифодалаб келган: биринчи мисрада маҳбуба юзидаги холи билдирса, иккинчи мисрада «холи эмас» иборасидаги маънони аңлатади.

Бундай даъилларни истаганча келтириш мумкин. Биргина Лутфий ёхуд Навоий лирикаси таркибидаги тажнис мисра ва байтларнинг гўзал жиҳолари бадииятшуносларга, тилшунос, услубшунос олимларга хайрагомиз материаллар ҳаё эъта олади. Шунинг хисобга олиб биз бундан буён кейинги асрлар ўзбек шоирлари асарларида бу санъатга алоқадор ўринлар хусусида фикр юритиш билан чегараланамиз.

Бухоронинг Кумушкент деган манзилида таваллуд топиб, замонасининг пешқадам соҳиб қаламларидан бири сифатида таътилган Мужрим-Обиднинг мана бу байтида, унинг иккинчи мисрасининг ўзидаёқ «ёра» сўзи уч хил маънода — юракнинг ишқ дурди, яраси бўлса ёрга борсанг ёриб бор... қўлланилган:

Ишқ беморига Мужримдур табиблар ноилож,

Ёра бор бўлса юракда ёра борсанг ёра бор.

Шундай байтлар XVII асрнинг ориф шоири Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-оҷизин» маснавийсида айниқса қўл учрайди.

А.Хожнаҳмедовнинг «Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия» рисоласида «тажниси мукаррар» сарлавҳаси остида бир хил шаклга эга бўлган, лекин турли маъноларни ифодаловчи икки сўзнинг мисра охирида ёнма-ён келиши назарда тутилувчи тажнис шакли ҳақида шарҳлар берилиб, Навоийнинг

Халқа-халқа бўйнума солмиш танови зулфани,

Журми шикимга магар ҳукм айлади диддор дор.
байти келтирилади. Бунда «диддор», «дор» сўзлари ёнма-ён келиб, ҳар иккиси икки хил маънони ифодаб келган. Шундай такрорланувчи тажнислар Огаҳий шеъриятида ҳам учрар экан:

*Дайр аро то тутди соқийи фараҳ фаржом жом,
Бўлди бетоқат кўнгулгу беҳжоту ором ром.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўкмаки,
Ғафлат аҳли билмайин қўймиш анга дашином ном.
Жон қушига йўқтурур бўлмоқ халос имжоникам,
Зулфидин мундоқки қурмиш ул кўзи бодом дом.¹*

Шу тартибда давом этувчи ғазалдаги барча қофиядош мисралар мукаррар тажнис ҳосил қилувчи сўзлардан иборатдир.

Шундай тажнисли ғазал Шавкий Каттакўрғоний ҳамда Мирийлар девонида ҳам учрайди. Шавкийнинг тасаввуфий мазмундаги бир ғазали бошидан охиригача шундай санъат асосида яратилган:

*Дайр пиридин сумургач бодаи гулфом фом,
Даҳр айиш кўнгулма ёқмас, олурммен ком ком,
Бошим узра уйрилиб гам сарсари мен телбадин,
Ишқ даштида, қўюндек айлади ором ром.
Айлагай деб тупрогимдин чиқди ҳасрат гуллари,
Шояд ўтган чоғда ул хуришди май ошом шом.²
Мирий ғазали ҳам худди шундай.
Ёди наълинг бирладур кўнгулмда айиш жом жом,
Боги шавқингни шамимидин эрур ноком ком.³*

матлаъли ғазалнинг ҳамма байтларида шу хусусият давом этади. Қайд этиш лозимки, юқоридаги наманалардан мукаррар тажнисларни зулқофиятайн усули билан байтлар яратишга ўхшаш томонлари йўқ эмас. Чунки бу усулда ҳам ҳар бир қофиядош мисрада иккигадан қофия бўлмоғига эътибор берилади.

Мирийнинг бошқа катор байтларида эса бу санъатнинг хитма-хил шаклий кўринишларига дуч келамиз.

*Оллоҳ-оллоҳ кеча шахноз ила шах ноз этгач,
Шохларга етишур татъаи шахнозлигим.
Шохбозе кеча сайд айлади кўнгул қушичи,
Мунга оҳизлиғ ила турфа бу шахбозлигим.*

¹ А.Ҳожиахмедов. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия, Тошкент, 1998, 73-бет.

² Шавкий. Шеърлар, тошкент, 1964, 26-бет.

³ Мирий. Танланган асарлар, Тошкент, 1965, 123-бет.

Бунда таги чизилган сўзлар сўз ўйинлари мақомида турли маъноларда, ошиқ кайфияти ва табиатидаги хурсандчиликлар билан бонглиқ ҳолда акс эттирилгандир.

Куйидаги:

Навоий илтифотидин наволар бўстонида,

Наво қонунида Мирий чекар фарёд булбулдек –

байтида наво сўзи ҳам шеърият бўстони, яхшилик гулистони, булбул фарёдлари – наволари маъноларида ишлатилган деб ўйлаймиз. Чунки наво сўзининг маънолари кўп: Наво – куй, оҳанг, наво – наво бахш –эзгулик етказиш, яхшилик в.х.

Мирийнинг:

Мухаббат мулки Мирий, мен амири Кишвари Хўқанд,

Агар бош индирур, қилмон қабул Искандару Жоминг –

байтида шонр ўз таҳаллусидан мухаббат мулкининг амири, худши Хўқанд хони – амиридекман, шунинг учун менга Искандару Жом илтифоти ҳам даркор эмас – маъносида фойдаланган. Мирий ҳам таҳаллус, ҳам севги, кишвар амири маъноларида қўлланилган.

Кандхўрлар шаҳриёри мулки амниятдурур,

Мулки Хўқанд истама, мирий, бу ким Хўқанд қил.

Кандхў – Хўқанд амири, тинчлик маскани. Сен Мирий хў канд қил (яхши сўзла, яхши, ёқимли қилиқ қил, шухратга берилмай, феъли атворингни тузат) маъноларида ишлатилган.

Мана бу байт ҳам жинос санъатининг ўзига ҳос оригинал намунаси бўла олади:

Гизои васлингачи очкўз гар ўлдум, айлама айб,

Кўз оч, бу Мирийи маҳзундурур, баче кўзи оч...

биринчи мисрадаги очкўз – ташна бўлдим, интилим маъноларида, иккинчи мисрада эса «кўзингни оч, эътибор бер, мунгазир қилма» ҳамда висолга тўймаган очкўз кимса маъноларида қўлланилгандир.

Маълумки, муқимий, Фуркат ҳамда Ҳазинийлар туюқ намуналари яратмаганлар. Муқимийга нисбат бериб келинган «кечаман» радифли туюқ ҳам янглиш тарзда Муқимий асарлари нашрларига киритиб юборилганлиги қайд этилади. Бирок унинг шеърлари таркибида, сийрак бўлса-да, тажнисли байтлар учраб қолади. Муқимийнинг «Бурун» радифли ҳажвий-юмористик ғазалида «бурун» сўзи киши аъзоси ҳамда аввал, илгари маъноларида келади:

Бир бурун кўрдим бурунлардин бурун,

Шинга етгай ўзи турмасдин бурун...

*Ховлига борганда дўстим, кўрмоқа,
Унга кирди ҳалқа қоқмасдин бурун...*

Унинг қуйидаши байтида ҳам «ёзилур» ратифидаги сўз ёзиш, саҳифаларда иншо этиш ҳамда хотира, муҳрлаш маъноларида ишлатилганлиги аниқлашляди:

*Саҳифаеким анга шарҳи ҳажрингиз ёзилур,
Кўзим ёшила ўчар, ҳарна ёзингиз, ёзилур.*¹

Зокиржон Фуркатнинг асарлари таркибида ҳам аҳён-аҳёида шундай байтлар кўзга ташланиб қолади:

Туруб ҳар эрта, жононим, йўлингда (йўлини пойлаш),

Оқарди чашими ҳайроним йўлингда (кўйингда)

Йўдим халқи жаҳонга бордурур рўзи саид (катта ҳайит)

Дўрабо, ҳар лаҳза бир кўрмак жамолнинг менга ийд

Иккинчи мисрада дўдюр кўришмоқлик ошиқ учун бахт, байрам, хурсандчилик маъносига.

Юзларингдин этиб гулишанда, эй рухсор гул (гул юзли)

Кўрингур ҳар йил баҳор айёмида бир бор гул (гул – ўсимлик)²

Тажнисли байтлар Увайсий, Анбар Отин каби кўркем шоирларимиз газал ва қитъасимон шеърларини ҳам зийнатлаб туради. Шоира Жаҳон Отин Увайсий иккита туюксимон тўртлигида «иллари», «туз», сўзларини тажнисли қофия сифатида ишлатилади. Шундай туюк тўртликдан бирида «туз» сўзи – текислик, тўғрилиқ, тартиб-қоида, низома маъноларида қўлланилганлигини кўрамыз:

Мажнуни девоналарга туз керак,

Лайлиси бўлса мусаффо туз керак,

Сўзлагил, эй ёр, васф айлай сўзинг.

Жўшиши назмимга бўлди туз керак.

Унинг фардбайт ва тажнисли китъаларида ҳам оригинал, бошқа шоирлар қўлламаган кўп маъноли сўзлар ишлатилади.

Бул жаҳонда, ёр, санингдек бормукин,

Сўзламассан, кўкрагингда борму кин

Бу байтда бормукин – борми ёки йўқми ҳамда кўкракда атам, хасақ бор йўқлиги маъноларида ишлатилган. Иккинчи мисрада савол санъати ҳам ишлатилгандек

Дўрабо, ўлтур, бошингдан айланай,

Пандим ол, ўлсам сўнгогим айла най

¹ Муқимий. Асарлар, тошкент, 1974, 422 ва 340-бетлар

² Фуркат. Танланган асарлар. Тошкент, 1973, 35, 72, 104 бетлар.

Биринчи мисрада эркалаш, ноз маъноларида, иккинчисида сўнгакдан мусика асбоби най ясаш маъноларида ишлатилган

Сўзлама ҳар сўз, қулоқ сар ҳорлар,

Етти йўлингда неча сар ҳорлар

қулоқ чарчаши, унга оғир ботиши, хоасанг тошлар маъноларида қўлланилмоқда.

Мана бу китъа тўртликда ҳам шоира «сақланур» сўзини такибли ва такибсиз тарзда «кўнгишда сақлаш, унутмаслик, дилда нур—зиё сақлаш, маърифатли, ишқда дилнатли бўлиш ҳамда бировга ҳимоячи бўлиш билан уни ҳавфу хатар ва маломатдан сақлаб қолиш» маъноларида маҳорат билан қўлланилганлигини кўрамыз:

Ишқни билсанг, кўнгулда сақланур,

Мард эсанг албатта дилда сақла, нур.

Мажнуни девонадин қилма дариг,

Бир сўзинг бирла нечалар сақланур.¹

Увайсийга қариндошлиги бўлган, ундан китоблари орқали алабий таълим олган Анбар Отиннинг ғазал ва мухаммасларидан ташқари араб алфавитидаги ҳарфлар асосида ҳуруфи ҳижога ўхшаш тарзда ёзган фард, китъа, шеърый лавҳалар тарзидаги шеърлари мавжуд. Улар ақл, ҳикмат нурлари билан йўғрилган пандномалардир. Ҳуруфи ҳижо шаклларидаги шеърларда арабий ҳарфлар байт ва мисралар бошида келади. Анбар отин шеърларида ҳарфлар қофия сифатида келган сўзлар охирида келади. Шу жиҳати билан худди ғазалларнинг қофия ва радифларида келувчи охириги ҳарфлар асосида тартиблаштирилишига ўхшаб кетади. Шоирларнинг ўзи бундай шеърларини «якка байтлар» деб номлаган

Қамтарин заифаи мазлума,

Анбар Отиндин манзума.

Ушбу ёзилгон байтлар,

Башар зийнатин айтар.

Бу китобим тамоми,

Якка байтлар итмоми.

Шу тартибда шоира турли арабий ҳарфларга бир, икки, уч ва ундан ортиқ қофиядош, маснавий байтлар келтиради. Масалан, *алиф* ҳарфи билан туговчи сўзларга икки байт, *ре* ҳарфи билан тугалланувчи сўзга беш, *син* ҳарфига тўрт байт келтирилади.

¹ Увайсий. Девон. —Тошкент, 1963, 223, 224—б. ш. ш.

Шундай байтлар ичида кўп маъноли — жинос сўзлар ишлатилганлари ҳам анчагинаки, бу ҳол Увайсийга ўхшаб Анбар Отин ҳам ўзбек тили бойлиги ва нозикликларини хийла чуқур эгатилаганлигини кўрсатади:

Сўзламасдан олдин сўзингни сина,

Ҳар бир сўздур умринг ичинда сина.

Синаш, ўйлаб сўнгра сўзлаш, ҳар сўзинг умринг сабокларидан бўлиб қолиши маъноларида.

Ўз гуноҳингни сўраб элдан ўтин,

Нафрат ўти ичра бўлмасдин ўтин.

Элдан кечирим сўраш, нафрат ўтида ўтин бўлиб ёниб кетмаслик маънолари англатилаётир. Мана бу байтлар ҳам ёшларимиз учун ниҳоятда фойдали ўғитдир:

Яхши иш қилмоқ учун йўқса ўқув,

Санга лозимдур ўқув бирлан ўқув.

Ўқув — удабиронлик, малака ҳосил қилиш, ўқув — яхши малакага эга бўлиш учун ўқув-билим билан бирга ўқиш, ўзлаштириш, билимдон бўлиш.

Боқ ҳаётинг лавҳасига бўлма қув,

Гар нишон яхшилик топилса қув.

Бунда зидланувчи сўзлардан тажнис ясалган. Мана бу байтда эса шоиранинг ранг ва предметлар дунёсидан ҳам яхши хабардор эканлиги англашилиб туради:

*Ҳар газалда янги мазмун айла ҳил.**

То қиёмат ранга ўчмас мисли ҳил.

Биринчи мисрада ҳар ҳил мазмунда газаллар битиш, иккинчисида учрамайдиган ранг маънолари англатилган.

Мана бу байтларда ҳам ғайри ахлокий хусусиятларга эга бўлган ножинс, нокас одамларга нафрат изҳор қилингандир:

Азалдан адл ила зулм эрди ножинс (зидли)

Зулми пеша қилди, қимқи ножинс. (ёмон одам)

Билингни ўзига қўйиши бино қас (бино қўйиши)

Такаббурлик ўтида қуйди но қас (нокас қимса)

Тажнислар ишлатиш ҳозирги замон шеъриятига, XX аср шеъриятига ҳам зеб бериб келди. Классик адабиётимизнинг яхши ўзлаштирган, тилимизнинг латофатию нозикликларини, шеваларини яхши билган шоирларимиз баъзан арузда, баъзан бармоқда яратган туюқларида (Ҳабибий, Чархий, Собир Абдулла,

* Анбар Отин. Шеърлар. Рисола. Тошкент, 1970, 72-79 бетлар.

Чустий, Восит Саъдулла в.б.), фардбайтларида (Юсуф Шомансур, Нормурод Нарзуллаев в.б.) М.Шайхзода, Эркин Воҳидов, Усмон Носир кабилар турли жанрлардаги лирик асарларида тажнисли қофиялар топиб ишлатганлар. Шу усул билан асардаги «мен ва бошқа» тимсолларнинг хис-туйғуларини, маънавий фазилатларини, панду хикматларини жозибали қилиб ифодалаганлар. Биргина Зокиржон Ҳабибийнинг ўзи ўттиздан ортик, Восит Саъдулла йигирмадан ортик тажнисли гуяқлар ижод қилганлар. Восит Саъдулланинг «Хаёт» ҳамда «Ҳамроҳ» номлари билан чоп этилган арузий девонларида тажнисли фардлар ҳам учрайдики, улар Бобур, Увайсий ҳамда Анбар Отинларнинг шундай байтларини эслатади. Чустий ҳатто бир ғазални «тажнисли ғазал» деб атаган. Собир Абдулланинг:

Бог ичида ёр олса олмани, (олма – мева)

Бош эгиб ношвооти ҳам дер: «ол мани». (олмоқ)

Эркин Воҳидовнинг:

Аҳш шеър балка китобим назми ишқ деб очидир, (очмоқ)

Йўқ, китобим севгининг девонига дебочадир. (дебоча)

Усмон Носирнинг:

Бир ўмрга юмилган кўзлар, (кўз)

Ахир, тақдир сенга не кўзлар (чоғлайди)

тажнисли байтлардир.

Яна Эркин Воҳидовнинг:

Тонг эмас бу тонгда бўлсам мен ҳаёл обида гарқ.

Тонг қилибдур чунки кўнглим бу ҳаёлдек обида.

Биринчи мисрада «тонг» сўзи уч хил, иккинчи мисрада эса «обида» сўзи икки хил маънода қўлланилган. Акмал Пулатнинг ҳам ҳазломуз шундай диалог, савол-жавоб тарзидаги тажнисли байти эса келади:

Савол берди: «Раис ака гўзангиз қалай?

«Қалай эмас, олтин – деди, – ютуқ бир талай.

ТАЛМИХ САНЪАТИ

Талмих бошқа шу хил санъатлар каторида шеърда маъно, мазмун фикр теранлигини бадий нозиклик, ишора, киёс, ўхшатиш орқали баён этишда муҳим аҳамият касб этишини изоҳлаб XV аср адабиётшуноси Атоуллох Хусайнӣ: «Талмеҳ – каломда машхур кисса ё шеър ёки машхур мақолга ишорат

этмакдин иборатдир» деб ёзди. Олим шу санъатта доир фикрларини ривожлантира бориб, форсий шеърлар матнларини изоҳлаш, шарҳлаш баробарида талмих санъати хусусиятларига доир яна шундай фикрларни келтиради: «Билгичким, талмихнинг баъзиси луғзга (яъни чистон шеърга) ўхшар, ул жихатдинким, андин мақсуд зохирий маоний бўлмай, имо йўли била адо этилган маъно мақсуд бўлур»... Бу ерда олим луғзга ҳам яширинган нарсани очик айтмай, унинг белгиларига, хусусиятларига ишора қилишликни назарда тутаетган бўлса керак. Шу нуктала чистон – луғз санъати билан талмех санъати орасида чиндан ҳам яқинлик, ўхшашлик мавжуддек туюлади. Олим кейинроқда яна: «Талмех луғатда бир нимага назар солмоқдур ва бу санъатда шеър ва андин ўзга нималарга ишорат этилгани учун ани талмех деб аташтурлар»¹ деб ёзди.

Кейинги асрларда, шу жумладан, hozirgi даврда яратилган асарларда талмих санъати хусусида сўз борганда кўп тадқиқотчилар Атоуллох Хусайний асарида келтирилган юқоридаги фикр ва шарҳларга таянадилар. Масалан, садриддин Айнийнинг «Алпшар давоний», Алибек Рустамовнинг «Навоийнинг бадий маҳорати», Ваҳоб Раҳмоновнинг «Шеър санъатлари», Анвар Хожиаҳмедовнинг «Шеърний санъатлар ва мумтоз қофия» рисолаларида шундай.

✓ Ваҳоб Раҳмоновнинг «Шеър санъатлари» асарида талмех (талмих) санъати хусусида қуйидагиларни ўқиймиз: «Талмих – арабча: яшин чакнаши. Кўз кирини ташлаш, ятг этиб караш деган маъноларни ифодалайдиган сўздир. Шоир, ўз фикрий йўналиши давомида тасвирланаётган объект, воқелик ёки образ ҳолатини янада ёркинроқ ифодалашга эришиш учун дунё классик адабиёти, жаҳон тарихи ва халқ оғзаки ижодида бўлган ҳодисалар ёки қаҳрамонларни йўл-йўлакай эслатиб ўтади. Талмих санъатини қўллашдан мақсад шу воқеа ёки типнинг конкрет шароитдаги аҳволини қадимги ёки яқин ўтмишдаги маълум ва машҳур ҳодисалар фони ёнига кўчириб, ўз фикрини ҳам аниқроқ, ҳам тўлароқ, ҳам муболағалироқ тарзда галдалантиришдан иборат. Шунини ҳам ўқдириш керакки,

¹ Атоуллох Хусайний. «Бадийи ус-санойъ». Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. – Тошкент. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 133–135-бетлар.

эслатилаётган ҳодиса ёки шахс, албатта кашфий бўлиши шарт эмас.

Талмиҳ очик, яширин, содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Бундай тасниф талмиҳнинг маъно ва тузилишига кўра амалга оширилади...

Талми санъатидан фойдаланган шоир тасвир давомиди ўқувчига очик-ойдин бўлмаган воқеа-ҳодиса ёки шахснинг конкрет лаҳзадаги руҳий ҳолатини эсга олади. Ялт эсга туширилган субъект ёки ҳодиса символ ва рамз сифатида тасвирланаётган шахс ёки воқеага кўзгу бўлади. Масалан, ошик ўртанишлари Фарҳод ва Мажнуннинг юрак изтироблари билан, маъшуқа гўзалиги Ширин ва Лайлининг маҳлиё этуви киёфалари билан муҳрланади. Кўпинча ҳусн-қирой камолотни намунаси сифатида Юсуф эсга олинади...»¹

Айтиш лозимки В.Раҳмонов бу санъатга хос хусусиятларни, бошқа шеършуносларга нисбатан анча кенгрок изохлаган ҳамда ўзбек, форс-тожик ҳамда бошқа халқлар шоирлари ижодидан қатор мисоллар келтирган. Унинг рисоласида ҳатто инглиз шоири Байрон, ҳозирги замон шоирларидан Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов, Х.Х.Ниёзийлардан байълар, мисралар берилган. У талмиҳга оид фикрларини хулосалар экан, шоирлар бу санъатга мурожаат этганларида биринчидан ижобий, мифологик, адабий ва тарихий шахсни эслатиб, тасвирлаётган лирик қаҳрамони киёфасини ёркинрок очишга, иккинчидан салбий образларни, шахсларни эслатиб эса, ўзи тасвирлаётган салбий образлар ваъжохатини очишга, ва ниҳоят учинчидан маълум ва машҳур ижобий қаҳрамонлар фазилатларини тилга олиб, уларга киёсан ўзи тасвирлаётган лирик қаҳрамон киёфасини кўтаринки руҳда гавдалантиришга эришганлар, аниқроғи эришмоқчи бўлганлар.

Талмиҳ санъати ҳусусида фикрлар баён этган шеършунос олимлардан яна бири «Шеър илми таълими» кўлламаисининг муаллифи Тўхта Бобоевдир. Унинг кўлламасида ҳам жуда мухтасар бир тарзда (бир саҳифа ҳажмида) бу санъатга доғ хусусиятлар қайд этилган:

«Талмиҳ (назар солмоқ, ишора қилмоқ) — шеърда машҳур кисса, машҳур байт ёхуд машҳур мақолга ишора қилиш усули. Бу

¹ В.Раҳмонов. Шеър санъатлари (Ўзбек классик поэти ва кўлламалари). — Ленинобод, 1972. 70–72 бетлар.

санъат мумтоз адабиетимизда ҳам, ҳозирги замон шеърнатида ҳам кенг қўлланилган:

а) машхур қисса ёки достонга ишора қилиш:

*Кўп ўқудум Вомику Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброқ достоне топмадим...*

(Алишер Навоӣ)

б) машхур байтга ишора қилиш:

*Умрдан ил ўтса, яширмоқ нечун,
Юрак симоб янглиг титрагай ҳар гал,
Устоз тутф этгандай, ҳар фурсат учун,
Қудратли кўп билан қўййлик ҳайкал.*

(Абдулла Орипов)

Бу банди академик—шоир Ғафур Ғуломнинг «Вақт» шеърндаги:

*Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли кўл билан қўййлик ҳайкал*

деган шох байти кўзда тутилмоқда¹.

Бу ерда юқоридаги шарҳларни асосан маъқўлаганимиз ҳолда Абдулла Ориповнинг Ғафур Ғуломдан келтирилган байти «тазмин» санъати намунаси ҳам эканлигини қайд қилмоқчимиз. Одатда тазмин санъатида ҳам ижодкор ўз поэтик мақсадини аниқроқ ифодалаш, ўз фикрларининг тўғрилигига ўқувчини ишонтириш, ўз ҳукмини қувватлаш мақсадида шеърнинг бошида ёки охирида бошқа шоирнинг байтларини айнан ўз шеъри таркибига кўчиради. Юқорида Абдулла Орипов Ғ.Ғулом байтини тазбин (иктибос, кўчирма) тарзида ҳам келтиргандир.

Сўнгги йилларда майдонга келган санъатлар ва кофия илмига бағишланган рисоалардан яна бири профессор А.Ҳожиаҳмедовнинг асаридир. Бу рисоланинг биринчи бобида «маънавий санъатлар»дан муболаға, ташбих, тамсил, ҳусни таъйил, тажохули ориф, ташхис, инток, таъмих, лафф ва нашр, ружуъ, истиора, тансиқас—сифат, ирсол ул—масал, тазмин, саволу жавоб, иктибос, илтифот, муаммо кабилар иккинчи бобида эса «лафзий санъатлар»дан тажнис, ийҳом, таносуб, иштиқоқ, тазод, таъдил, раддул ажуз, тарду акс, жамъ, тақсим, тафриқ, жамъ ва тақсим, тақрир, мукаррар, китобат, тарих кабилар ҳақида маълумотлар берилгандир. Олим шу санъатларнинг XV аср шеършуноси Атоуллоҳ Хусайний китобида келтирилган

¹ Бобоев Т. Шеър илми таълими. — Тошкент.: «Ўқитувчи», 1996, 254—255 бетлар.

хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда ёритиб берган. Бирок ундаги мисоллар соф ўзбек шеъриятидан олинганлиги билан талаба ва ўқувчиларга қулайлик туғдирилади. Энди шу манбадаги фикрларни келтирайлик:

«Талмиҳ (назар солмоқ) шеър ёки насрда машхур тарихий воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ёки мақолаларга ишора қилмоқ санъатидир. Шоирлар муҳаббат мавзусидаги асарларида кўпинча Шарқда кенг тарқалган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқ ва Узро», «Тоҳир ва Зухро» каби қиссалар, дostonларнинг қаҳрамонлари номига ишора қилдишлар. Ўқувчи у ёки бу номга ишора кўрар экан, унинг кўз олдида ўша қисса, дoston, афсона мазмуни, унинг қаҳрамонлари ҳаёти, севгиси, кураши, фожиади тақдирини жонланиб, шоир демокчи бўлган гоёни, фикрни, туйғуни ёркинрок тасаввур қилади, чуқуррок англаб етади. Зеро бу жараёнда ўқувчи ўзи мутоала қилаётган асар қаҳрамони ҳаёти туйғуларини маънавий қиёфасини ўша машхур қисса, афсона қаҳрамони билан қиёслайди... Шоирлар кўпинча қуръон сураларида акс эттирилган афсоналар, хикоялар қаҳрамонлари: пайғамбарлар, фаришталар номларига ишора қиладишлар.

Атоийнинг:

*Сенга берсун шлоҳи Нуҳ умрин,
Манга ҳам фуқароингда сабри Айюб.
...Бу гамким биздадур, бу ҳусн сизда,
Сени Юсуф десунлар, бизни Яъқуб.*

Гадойийнинг:

*Ғайбтин бўлгон ҳувайдо Хизри фаррухтаймудур,
Ё магар Жабрийл қилди ариш аъзамдин нутул.
Худди шундай ишорали талмиҳ байтлар XIX аср
шоирлари ижодида ҳам учраб туради. Масалан, Муиниснинг бир
ғазалидаги*

*Этти, эй соқий, Хизр осо лабимга жон келиб,
Бошим узра лутф ила тут оби ҳайвондек шароб...
Чунки лаълинг зоҳир этти жон берурдин мўъжаза,
Ер юзидин айлади Исо фалакка илтиноб.*

яна:

¹ А.Ҳожиаҳмедов. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент.: «Шарк» нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998, 41–42 бетлар.

*Етунгуб оғзима жоним, бошим узра келмас,
Ул Хизр, келса табобатга Масиҳо найлай.
Мени тиргуз такаллум бирла,
Сени Исо мақол дебдурлар.¹*

Мана шу хил итҳоийлаштирилган татмихни биз Муқимий ғазалларида ҳам учратдик. Унинг «Девонаи Адҳам келур» номи билан девонда келтирилган бир ғазалидаги уч байт бирин-кетин татмихли байт сифатида келади:

*Дарди ҳикронида ўлмакка етуидим, қосидо,
Арз қил вақте сўраб, гар ул Масиҳо дам келур.
Ўйласам лаъли лаби кайфиятин айлаб ҳаёл,
Гўйиё махмур эдим, илкимга жоми жам келур.
Ногўҳон Хўқанд келганимни ўхшатишим Муқим,
Балх шаҳридин ўшал Девонаи Адҳам келур.²*

Диний-тасаввуфий қиссалар, асарлар ва улардаги қаҳрамонлар номларига мурожаат этиб, улар орқали шоир ўзининг ҳамда асарларидаги қаҳрамонларининг тақдир-қисмати, дину диёнат, ҳалоллик, поклик йўлидаги интилишларини ифодалаш кўпроқ диний-итҳоий мазмунга эга ғазалларда, мухаммасларда, соқийномаларда, таржибанд ва таркиббандларда кўпроқ учрайди. Бу ҳолатни XII–XIX асрлар давомида ижоди кечган ҳар бир шоирда кузатиш мумкин. Айниқса, ижодининг асосий йўналиши диний-тасаввуфий руҳда бўлган шоирлар ижодида бу ҳолат кучлироқдир. Масалан, Ҳазиний-Хўқандий шу давр адабиётида Аҳмад Ясавий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо каби тасаввуфга мойил шоирлар анъаналарини давом эттирган шоирлардан саналади. Унинг 1992 йилда Тошкентда чоп этилган «Тасаддуқ, ё Расулulloҳ» шеърлари тўпламидаги ғазал, мурабба ва мухаммасларнинг кўчалари тариқат ҳамда шариат амалларини тарғиб қилишдан иборат. Шоир шундай шеърлари орқали диёнатли, покиза, ҳалол инсонни тарбиялаш, кераксиз нарсаларга, молу дунёга берилмаслик ҳолатларини илгари суради. Масалан, унинг бошқа қатор ғазалларидаги каби қўйидаги ғазалида ҳам бир қанча ўринларда Лайли, Мажнун, Юсуф, Адҳам, Хизр, Мусо

¹ Мунис. Сайланма. – Тошкент, 1984; 71, 97 бетлар.

² Муқимий. Девон. – Тошкент, 1974; 191–бет.

Калим, Войсул–Каран каби диний–диштак
китобларидаги қаҳрамонлар зикр этилади. Ҳазиний
ўқувчига мурожаат этиб, шу қаҳрамонлардан ибрат
олишга чақиради:

*Истаса ҳар ким худони, кўнгли вайрондир топар,
Тун саҳарларда ва ё ул чағми гирёндин топар.
Лайли Маънундин хабар олмоқчи қилса муддао,
Ошиқи саргаштани оҳ ила афгондин топар.
Кетти Байтуллога Адҳам тахту бахтидин кечиб,
Жомайи наъминасин саҳрода чўпондин топар.
Юсуфим деб йиғлар эрди, байтул ахзонда муоом,
Яъқуб ўғлини сўраб гар мисри султонидин топар...
Сухбати Ҳизри набиғи қилса ҳар ким орзу,
Мисли ул Мусо Калимдек оби ҳайвондин топар...
Мисли ул Вайсул–Каран чўлларда тутмишман вапан,
Истаса ҳар ким Ҳазинийни регистондин топар.¹*

Диний китобларда айтилишича Вайсул Каран чўлларда
биёбонларда маскан қуриб, олтоҳ йўлида риёзат чеккан
шахслардан бири бўлган. Шеърнинг охири мактаб байтида
Ҳазиний ўз аҳволини чўлларда макон тутган шу Вайсул–Каранга
ўхшатаётир, Вайсул–Каран ҳам ўз замонасида қумли жойларни
экинзорларга айлантириб, хайрли, савоб ишларни қилган экан.
Ҳазиний ҳам Кўконга яқин жойлардаги қумлоқ, каминзор
ерларни ўзлаштириб, боғ яратган, ҳовуз барпо қилган, ўша жойда
масжид очган саҳоватли кишилардан бўлганигини битамиз. У
деҳқончилик, боғдорчилик иштари билан астойдил шуғулланиш
билан бирга шоир сифатида бадий ижодини давом эттирган эди.
Ҳазинийнинг «йиғлар», «мажоз», «ўхшамас» радифли ғазаллари
ҳамда:

*Халилдек оташи Намрудга кирсам, ўлса гулзорим,
Ҳимоят айлагай холиқ, ўзи бўлса харидори –*
матлабни ғазалида ҳам мусалсал (яъни кетма–кет) тарзда талмих
санъатини юзага келтирувчи лавҳаларга дуч келамиз.

Худди шунга ўхшаш кисса ва шахсларга мурожаат этиб
талмих байтлар яратиш Х.Х.Ниёзий ижодида ҳам қуринади.
Лекин унда Ҳазиний шеърларидагидек ўта илоҳий мазмунда эмас.

Талмих санъати намуналари кўп ҳолларда ғазал ва бошқа
лирик жанрларнинг айрим байтларида келтирилиши бу санъатни

¹ Ҳазиний. Тасаддуқ, ё Расулulloҳ. – Тошкент, 1992, 6–бет.

кўллашга хос бўлган умумий хусусиятдир. Лекин шеърят тарихида бутун-бутун шеър кўпроқ ғазал шу санъат асосида яратилганлари ҳам учраб қолади. Масалан, ўзининг илк шеърларини арузда, Нихоний таҳаллуси билан ёза бошлаган Х.Х.Ниёзийнинг бир китъа-ғазалида шундай:

*Расволиқ этди Мажнун, Лайли этди охир,
Етмас эди бўлиб ул девона юрмагунча.
Кесмасди тоғ багрин Фарҳод зори Шириш,
Йўхлаб келиб гоҳида ҳолини сўрмагунча.
Йиглаб ётарди Вомиқ остонага қўюб бош,
Ҳаргиз қўтармас эди Узрони кўрмагунча.
Тоҳир юрурди беҳуд, ҳечким сўзин эшитмай,
Овёз бермас эрди Зухро қақирмагунча,
Юсуфни ҳеч Зулайхо қўлга ололмас эрди,
Ўлгунча орқасидан қулаб юрмагунча.*

Шундай хусусиятли талмив шеърларни биз юқорида XIX аср Каттакўрғон шоирларидан Шавкий ва Мирийлар «доғ ўлди» раифли мухаммаслар мисолида ҳам қайд қилиб ўтдик.

Биз диний китоблардан бадий адабиётга кўчган қисса ва улардан, номлардан фойдаланиб, талмив байтлар яратишни Зокиржон Фуркат ғазаларида ҳам кузатдик. Унинг «Кашмирда» деб номланган ғазали таркибида шундай байтлар борки, бу талмив санъати учун келтирилган анча янги тасвирлардир:

*Бир кўриб чоҳи Зақан Хорут ила Морут иков,
Чоҳи Бобил ичра қолмишлар бўлак тадбирда...
Қоши узра холининг асроридин бир нўзнадур,
Сураи Нун ўқудим пайваста ҳар тафсирда...*

ёки:

*Хизр асо хатларинг ҳар дам тутар оби ҳаёт,
Элга лаълинг жон берур Исо пайгамбардақана.
Остонанг гўшаси Жамиш тахтидақана,
Мақдамнинг туфрогидур тожи Сикандардақана¹.
Зокиржон Фуркатда бошқа шоирларимизда деярли
мурожаат қилинмаган қисса ва қаҳрамонлар номлари ҳам
учрайди. Афтидан бу Зокиржон Фуркатнинг кизикли
доираси ва адабий таълимнинг кенглиги туфайлидир.
Мисоллар:*

Ёки Гуландом эрурсан, боз келдинг дар вужуд.

¹ Фуркат. Танланган асарлар. – Тошкент, 1975, 21, 36 бетлар.

Айлади Баҳромдек бизларни шайдо суратинг.
Нақши пойингни чеколмас эрди Чин суратгари,
Олғуси миръот ила рус аҳли қайдо суратинг...
Турфақим, тасвири лаълинг мурдаларга жон берур,
Йўқ эрур, жоно ажаб бўлса Масиҳо суратинг.¹

Бизга маълумки, хассос шоир Фурқатнинг бу назари гўзал бир аёлнинг руслар туширган фотосурати таассуроти натижасида ёзилган эди. Фотосуратларга тушириш руслар Туркистонга келганларидан кейин ижтимоий-маданий ҳамда содир бўлган янгиликлардан эди. Фурқат гимназия, нағма базми, бал томошаси, выставка намойиши каби фотосурат олишнинг ҳам хаётга кириб келганлигидан ҳайратта тушган. Фотодаги тиниклик, аёлнинг ҳусни малоҳати унинг юрагини кўзгаган ва натижада шарқ поэзиясига хос ташбеҳлар орқали, талмиҳ санъатини ҳам ишга солиб гўзал суратини чизган.

Мана бу хассос байт ҳам янгича жаранглаб туради.
Биз эллар-фақр элимиз, парча нон га сабр айлармиз,
Фараз дунё учун Искандару Дорога бормасмиз.²

Огахий шеъриятида, айниқса талмиҳларнинг барча шаклий-маънавий хусусиятларга эга бўлган кўринишларига дуч келамиз. Улар ичида очик, яширин, аралаш ҳамда мураккаб талмиҳлар бор. Далилларга мурожаат қилайлик.

Хирадур сансиз кўзум кўргуз юзунгниким эрур,
Кўрса Юсуфнинг жамолин дидаи Яъқуб ҳўб
(86-бет)

Ки қўб раҳравни ноком ўтқарибдур,
На топти Нух мақсудидин на Ёфис
(107-бет)

Кўр шомити хиссатниш, хосияти ҳимматниким,
Қорунгадур тахтуссаро, Мусога фавқи тавр ганас
(109-бет)

Ҳар одамики давлату ҳимматга топти даст,
Йўқтур анга хазинаи Қорунга эҳтиёж.
Кони гадога ушоу жаҳон ичра йўқтурур,
Мулки Кубоду жоҳи Фаридунга эҳтиёж.
(111-бет)

¹ Фурқат. Танланган асарлар. – Тошкент, 1975, 48-бет.

² Шу асар, 74-бет.

*Эй бами Исодан ортқи жонфизо гуфторингиз,
Вай балойи жандур икки наргиси хунхорингиз.*
(173-бет)

*Чун қўюб кеткунгдур охир юз туман армон бида,
Бас Фаридун молию мулки Искандардин наҳаз.*
(213-бет)

*Эй кўнгул, осойиши базми висол истар эсанг,
Чек балойи ҳажр айлаб сабр аро Айюблиқ*
(236-бет)

*Мўрдек ожиз эдим, қоплон киби юўлдим қави,
Лутф ила Жамшид савлатлиг Сулаймон келдиму.*
(323-бет)

*Кўр сўхову адл ишинкам бовужуди куфру ширк,
Кирмагай дўзах аро Нуширавон Ҳотам бида.*
(325-бет)

Оғажийнинг талмиҳ санъатига алоқадор бундай байтларининг ҳар бирида ҳалоллик, поклик, ҳайр-саҳоват, мардлик, ишқда собитқадамчилик, дўстлик, сабр-қаноат ва бошқа инсоний фазилатларга ҳос ўғит-насихатлар илгари сурилган. Доро, Корун каби ёвуз, молпараст, ҳассис кимсаларга нисбатан эса нафрат ифодалангандир. Бу байтлар шоир шеърларини ўз ичига олган «Таъвиз ул-ошиқин»да бамисоли гавҳардек сочилиб турибди.

Ўзбек шеърятининг бу даврдаги шоирлар ижодида айниқса Шарқда кенг машҳур бўлган муҳаббат қиссалари, уларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қилиш тез-тез учраб туради.

Увайсийнинг:

*Жафо тегди бошимга Лайлию, Ширину Узродин,
Букун Вомиқ ила Мажнуну Фарҳодимни соғиндим.*

Бу Увайсийнинг Қошғардаги исёни бостириш учун Муҳаммад Алихон томонидан жангга юборилган ўғлининг соғинчида ёзган марсиянома ғазалидандир. Шоира айрилиқ дардида ёнган қалб ницоларини ифодалаш учун фарзандини машҳур ошиқларга ўхшатмоқда.

Ҳазиний Хўқандийнинг ҳам хофизу хонандаларимиз ҳамон марок билан қўйлаб келаятган машҳур бир ғазал бор. Бу ғазал Ҳазинийнинг диний-илохий мазмун ташувчи ғазалларидан хийла ҳаётийлиги, серзавқчилиги билан ажралиб туради. Унинг таркибида шундай байтлар бор:

*Ҳижрон ўтига бағрим сўзона тонг отқунча,
Ўртаб юрагим, жисмим бирёна тонг отқунча.
Ман Вомиқ-у Узро-сен, васлинг етолмасдин,
Ҳар кеча қароргоҳим остона тонг отқунча.
Найлайки, иложим йўқ, ҳар кўчада йиғларман.
Тор ўлди Ҳазинийга Фаргона тонг отқунча.*

Қайд этгнш лозимки, шоирлар севги кнссалари ва улардаги асосий қахрамонлар номларига ишора қилганларида Вомиқ ва Узро номларини ҳам тез-тез тилга оладилар. Бу номда катор ўзбек шоирлари ишкий саргузашт дostonлар ҳам яратганликлари маълум. Масалан, Ферузшоҳ даврининг таниқли шоир ва тазкиранависи Аҳмад Табибий ўзбек тилида дoston ёзган. Агар биз бу ишкий дostonнинг тарихи билан, унинг манбаи билан кизиккудек бўлсак, илҳизн Х аср форс-тожик адабиётига бориб уланади.

IX асрда газнавийлар ҳукмронлиги даврида яшаб, ижод этган Малик уш шуаро Унсурий ажойиб қасидалардан, шеърлардан ташқари «Вомиқ ва Узро» номида гўзал бир севги дostonини ҳам ёзгандир. Дostonнинг мазмуннаслида юнон афсоналарига бориб тақалишини олимларимиз қайд қилдилар. Юнонистоннинг мансабдор, мулкдор шахсларидан саналган Фулукротнинг Узро номли кизи бўлган. Фулукротнинг бошқа бир шаҳарда яшовчи қариндошининг эса Вомиқ исмиги ўгли бор эди. Узро ўттиз икки йил ҳарбий ҳунарни эгаллаб, ўз даврининг энг зўр чавондози ва баҳодири даражасига етди. Оқибат Вомиқ билан Узро ораларида севги пайдо бўлиб, кўп машаққатлару айрилиқ азобларидан сўнг улар мурод-максалларига эришдилар. Унсурий дostonидан сўнг бу мавзу форсийзабон ва туркийзабон ҳаёқлар ўртасида кенг тарқалди. Шоирларимиз ўз қахрамонларининг дарду аламларини, ишқ йўлидаги вафодорлигу диёнатлилиқни ифодалашда Фарход, Ширин, Лайли, Маснун, Юсуф, Зулайҳо, Тохир, Зухро образлари каторида Вомиқ ва Узро тимсолларига ҳам мурожаат этганлар. Ҳазиний назмларида байт ҳам шундай ният ифодаси эди.

Ширин талмиҳ кўллаш усули ҳам XIX аср шоирлари шеъриятида тез-тез учраб туради. Мисоллар:
Мунис Хоразмий:

*Токи кўнгалум бўлди сен Ширин лиқога оино,
Кўхкандек бўлмишам кўҳи балога мубатало.¹*

Бу байтда Мунис тош йўнувчи Фарход номи ўрнига кўхкан – тоғ ўювчи сўзи орқали ишора қилаётир, яъни маълум ном ўрнига ўшани фикр билан топса бўладиган кўчма ифода берилаётир. Муниснинг мана бу байтида ҳам ярим яширин талмих ишлатилган:

*Мажнуну Кўхкан ета олмас гўборима,
Хар нечўкким апар юғурур даишту тоғда*

Худди шу Кўхкан сўзини қўллаб шоир Мужрим Обид ҳам китобхонга Фарходнигина эслатган талмихга мурожаат қилади:

*Эшитсалар мани бошимга тушган мунча савдона,
Бийбонларда Мажнун, тоғ ичинда Кўхкан йиғлар.²*

Мунис қўллаган талмихлар ичида бир йўла икки шахс ҳақидаги воқеалар, шу шахсларга хос хусусиятларни эслатиш ҳоллари ҳам учрайди.

*Бало кўҳсорининг Фарҳоди мен-мен,
Жунун тасвиқининг Беходи мен-мен.*

Муқимийнинг қуйидаги байтида ҳам ўғли Юсуф фирокида алам чекаётган ҳазрати Яъқубнинг кечинмаларини келтиришда Юсуфнинг номи айнан келтирилмайди, балки у «хуршиди Канъон», яъни Яъқуб ватани саналмиш Канъоннинг куёши, гўзалли тарзида келтирилади. Муқимий айрилик изтиробларида дард чекаётган ўз ошиғи – лирик қаҳрамони Яъқубга, уни ташна қилаётган объектни эса Юсуфга ўхшатмоқчи бўлган:

*Фю йил Яъқубдек ҳасрат чекиб қон йиғладим,
Зарра парво қилмас ул хуршиди Канъон индамас.³*

Бу ўринда Муқимий жуда тароватли чиккан, негизи анъанавий бўлса ҳам мазмунни янгиланган бир байтни келтириш жоиздир.

Ўз даврида булук шоир Навоий гўзалнинг сиймосини чизишга аҳд қилган наққошнинг турфа бир аҳволига ҳазломуз мурожаат этиб, унинг ҳақида сўз ўйинларидан иборат қуйидаги байтни кашф этган эдики, бу байт талмих ва муболага

¹ Мунис Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, 1957, 220–бет.

² Мужрим–Обид. Ҳазаллар, тошкент, 1960, 29–бет.

³ Муқимий. Девон, – Тошкент, 1974, 199–бет.

санъатининг энг кўркам намуналаридан бўлиб қолган ҳамда Навоийдан сўнг ўтган катор шоирларни итҳомлантира олган:

*Келди чин наққош ул юз тарҳини қилмоққа нақш,
Чехра очиб нақши девор айладинг наққошини.*

XIX асрнинг бошларида Мунис Хоразмий куйидаги байтида тош йўнувчи Фарходни, нақш тушурувчи мусаввир Бехзодни эслаганда куйидаги Навоийна байтни яратган эди:

*Бало кўхсорининг Фарҳоди мен-мен,
Жуғун тасвириинг Бехзоди мен-мен.*

Сўнграқ Мирий ҳам талмиҳ санъатининг шу йўлдаги яна бир гўзал намунасини яратишга муваффақ бўлди:

*Неча Бехзод ул ойни сурати зебосини тортар,
Ўзини сурати девордек масту хароб этмиши.*

Бу байтни Навоий байти билан киёсласак, улар орасида мазмунан оҳангдошлик, муштараклик бор. Бироқ Навоийда умуман наққош — сураткаш, Мирийда эса конкрет тасаввур ўйғотувчи тарихий шахс Камолиддин Бехзод санъати гавдалантирилган.

Демак, талмиҳдек нозик санъат кўп шоирларимизга янги, янги маъноларни талкин қилишда, улар ҳақида ўқувчида кенграқ, аниграқ тасаввур пайдо қилишда, баднийлик соҳасида ўз билим ва маҳоратларини кўз-кўз қилишда катта имконият бўлиб хизмат қилган.

ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995
2. Абдуғафуров. А. Буюк бешик сабоқлари. – Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1995
3. Абдурахмонов Анварбек. Диний-бадиий адабиётнинг поэтикаси ҳусусида. – Хўжанд, 1996;
Адабиёт – қоиноту инсон кўзгуси. – Хўжанд, 1998
4. Адабий жанрлар ва бадиий маҳорат масалалари. (Илмий мақолалар тўплами). – Самарқанд, 1988
5. Атоуллох Хусайний. Бадиий усь саноийи. – Тошкент Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1981
6. Ботирхон Акрам. Ҳасоҳат мулкининг соҳибқирони. – тошкент, Ўзбекистон, 1991
7. Бобоев Тўхта. Шеър илми таслими. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1996
8. Валихўжаев Б. Огаҳийнинг бадиий маҳоратига доир. Адабий мерос. 1990, 4-сон
9. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётини унвслиги тарихи. – Тошкент: «Ўзбекистон» наشريёти, 1993
10. Валихонов О. Ғазал нафосати. – тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1985
11. Хайитметов А. Хаётбахш анъаналар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти. – Тошкент, 1974, 15–53–бетлар
12. Хайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1997
13. Хожахмедов А. Аруз назарияси асослари. ТошДУ, 1982
14. Хожахмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. «Шарқ» наشريёт–матбаа концерни. – Тошкент, 1998
15. Исхоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: ФАН, 1983
16. Мажилий Р. Огаҳий лирикаси. – Тошкент, 1963
17. Тўйчиев У. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2 жилд. Лирика. – Тошкент, ФАН, 1993

18. Ҳаққулов И. Камол эт касбқилм (Навоий қитъалари ҳақида) Тошкент. «Чўлпон», 1991
19. Қаюмов А.П. Шеърят жилolari. — Тошкент, Ўқитувчи, 1997
20. Орзибеков Р. Ўзбек классик лирик поэзиясида газал ва мусаммат. — Тошкент, ФАН, 1976
21. Орзибеков Р. Туюқ поэтикаси. — Тошкент, Ўзбекистон, 1985
22. Орзибеков Р. Ўзбек шеърятисида сирли-синкретик жанр ва шакллар. — Самарқанд, 1992 (маърузалар матни)
Ўзбек шеърятиси жанрлари. I-II — китоблар. Ўқув қўлланмаси, Самарқанд, 1998, 1999
23. Ўзбек (совет) поэзиясида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. «ФАН», 1983. (Мақолалар тўплами. М.Иброҳимов ва Н.Каримов; мақолалари) 103—193-бетлар
24. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. — Хўжанд, 1972
25. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. (Атоийнинг поэтик маҳорати). — Тошкент, 1995
26. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. — Тошкент, ФАН, 1991
27. Райхонов Ф. Шеър қанотидаги юлдузлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986
28. Жумаев Нусратулла. Мунис газалиёти. — Тошкент, 1991 (Бадий маҳорат масалалари); Турди Назми бадийяти. — Тошкент, 1994; Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. — Тошкент, Ўзбекистон, 1995
29. Маснавий (манзум) шеърлар поэтикасига оид. — Тошкент, Адабий мерос, 1989, I-сон
30. Зулвисонаинлик. Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, I-сон. Форс-тожик адабиётида Навоийга издошлик тарихидан. — Тошкент: ФАН (Навоий ва адабий таъсир масалалари) китобида., 1968. Ҳаммуаллиф Н.Комилов
31. Ўзбек шеърятисида ширу шакар ва муламмаъ санъати анъаналари. Самарқанд, Адабий ҳаёт, 1983
32. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар, 4-том. — Тошкент, 1983

Р.Орзибеков

Шеърӣй санъатлар таҳлили

Ўқув қўлланма

Мухаррир: А.Носиров

9/ХП – 1999 йилда босишга рухсат этилди
№ 51 буюртма, 5,25 бос. табоқ,
ҳажми 60х84х1616. 100 нусха

СамДУ Нашр-матбаа маркази
босмаҳонасида чоп этилди:

703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.

195c